Metodologia badań statystycznych
Statistical research methodology

GUS

Zeszyt metodologiczny
Ruch naturalny. Bilanse ludności.

Methodological report
Vital statistics. Population balances.

Warszawa Warsaw 2025

Metodologia badań statystycznych
Statistical research methodology

Zeszyt metodologiczny
Ruch naturalny. Bilanse ludności.

Methodological report
Vital statistics. Population balances.

Główny Urząd Statystyczny Statistics Poland

Warszawa Warsaw 2025

Opracowanie merytoryczne

Departament Badań Demograficznych

Zespół autorski

Małgorzata Cierniak-Piotrowska, Agata Dąbrowska, Karina Stelmach, Agnieszka Włodarska, Tadeusz Stpiczyński (suplement)

Kierujący

Anna Wysocka

Zeszyt metodologiczny zaopiniowany przez Komisję Metodologiczną GUS

Publikacja dostępna na stronie http://stat.gov.pl/

Przy publikowaniu danych GUS prosimy o podanie źródła

Metadane

Tytuł zeszytu metodologicznego	Ruch naturalny
Autor	Departament Badań Demograficznych Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie
Zakres podmiotowy badania	Zdarzenia z zakresu ruchu naturalnego zarejestrowane na terytorium Rzeczpospolitej Polskiej
Zakres przedmiotowy badania	Informacje o urodzeniach, zgonach, małżeństwach, rozwodach i separacjach w podziale administracyjnym i statystycznym
Rodzaj i metoda badania	Badanie realizowane na podstawie źródeł administracyjnych i systemów informacyjnych
Źródła danych	Zestawy danych Ministerstwa Cyfryzacji, Ministerstwa Zdrowia oraz pochodzące z systemów informacyjnych sądów okręgowych
Prezentacja rezultatów badania	Publikacje: „Sytuacja demograficzna Polski do ... roku", „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym", „Rocznik Demograficzny". Bazy danych: Baza Demografia https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/StartIntro.aspx Bank Danych Lokalnych https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start Dziedzinowe Bazy Wiedzy https://dbw.stat.gov.pl/
Wykorzystywane klasyfikacje	Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych – Rewizja X (ICD-10) https://klasyfikacje.stat.gov.pl/Icd10 Rejestr TERYT http://eteryt.stat.gov.pl/ Klasyfikacja Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/
Data opracowania zeszytu metodologicznego	Pierwsza wersja – styczeń 2019 Aktualizacja – listopad 2025

Metadane

Tytuł zeszytu metodologicznego	Bilanse ludności
Autor	Departament Badań Demograficznych Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie
Zakres podmiotowy badania	Osoby zamieszkałe w Polsce, osoby rezydujące w Polsce
Zakres przedmiotowy badania	Ludność według płci i wieku w podziale administracyjnym i statystycznym
Rodzaj i metoda badania	Badanie wtórne
Źródła danych	Wyniki następujących badań: 1.21.01 Urodzenia. Dzietność, 1.21.02 Małżeństwa. Rozwody. Separacje, 1.21.03 Migracje wewnętrzne ludności, 1.21.04 Migracje zagraniczne ludności, 1.21.09 Zgony. Umieralność. Trwanie życia, 1.80.02 System Jednostek do Badań Społecznych – operaty.
Prezentacja rezultatów badania	Publikacje: „Sytuacja demograficzna Polski do ...” roku, „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym”, „Rocznik Demograficzny”. Bazy danych: Baza Demografia https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/StartIntro.aspx Bank Danych Lokalnych https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start Dziedzinowe Bazy Wiedzy https://dbw.stat.gov.pl/
Wykorzystywane klasyfikacje	Rejestr TERYT http://eteryt.stat.gov.pl/ Klasyfikacja Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/
Data opracowania zeszytu metodologicznego	Pierwsza wersja – styczeń 2019 Aktualizacja – listopad 2025

Spis treści

Strona

Metadane ... 3

Objaśnienia znaków umownych i ważniejsze skróty ... 7

Wstęp ... 8

1. Urodzenia ... 10
1.1. Cel badania ... 10
1.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 10
1.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 10
1.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki ... 11
1.4.1. Zmienne ... 11
1.4.2. Podstawowe pojęcia ... 12
1.4.3. Współczynniki ... 13
1.5. Prezentacja wyników ... 15
1.6. Ewaluacja badania ... 16
1.7. Rys historyczny ... 17

2. Małżeństwa ... 18
2.1. Cel badania ... 18
2.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 18
2.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 18
2.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki ... 19
2.4.1. Zmienne ... 19
2.4.2. Podstawowe pojęcia ... 20
2.4.3. Współczynniki ... 21
2.5. Prezentacja wyników ... 21
2.6. Ewaluacja badania ... 22
2.7. Rys historyczny ... 23

3. Rozwody ... 24
3.1. Cel badania ... 24
3.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 24
3.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 24
3.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki ... 25
3.4.1. Zmienne ... 25
3.4.2. Podstawowe pojęcia ... 25
3.4.3. Współczynniki ... 26
3.5. Prezentacja wyników ... 26
3.6. Ewaluacja badania ... 27
3.7. Rys historyczny ... 27

4. Separacje ... 28
4.1. Cel badania ... 28
4.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 28
4.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 28
4.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki ... 29
4.4.1. Zmienne ... 29
4.4.2. Podstawowe pojęcia ... 29
4.4.3. Współczynniki ... 30
4.5. Prezentacja wyników ... 30

4.6. Ewaluacja badania ... 31
4.7. Rys historyczny ... 31

5. Zgony ... 32
5.1. Cel badania ... 32
5.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 32
5.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 32
5.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki ... 34
5.4.1. Zmienne ... 34
5.4.2. Podstawowe pojęcia ... 35
5.4.3. Współczynniki ... 36
5.5. Prezentacja wyników ... 37
5.6. Ewaluacja badania ... 38
5.7. Rys historyczny ... 42

6. Bilanse stanu i struktury ludności ... 44
6.1. Cel badania ... 44
6.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy ... 44
6.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych ... 44
6.4. Zmienne badania oraz główne pojęcia i współczynniki ... 46
6.4.1. Zmienne ... 46
6.4.2–3. Podstawowe pojęcia i współczynniki ... 46
6.5. Prezentacja wyników ... 53
6.6. Ewaluacja badania ... 54
6.7. Rys historyczny ... 55

Bibliografia ... 57

Suplement
Metodyka i organizacja badań demograficznych w latach 1918–1939 ... 58
Bibliografia suplementu ... 73

Aneks (spis załączników)

Załączniki 1–2. Rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie:
1. wzorów karty urodzenia i karty martwego urodzenia
2. wzoru karty zgonu

Załącznik 3. Opis struktury zbioru urodzeń
Załącznik 4. Opis struktury zbioru małżeństw
Załącznik 5. Opis struktury zbioru rozwodów
Załącznik 6. Opis struktury zbioru separacji
Załącznik 7. Opis struktury zbioru zgonów
Załącznik 8. Zmiany w Zeszycie metodologicznym

Objaśnienia znaków umownych i ważniejsze skróty

BDL	Bank Danych Lokalnych
DBW	Dziedzinowe Bazy Wiedzy
Eurostat	Urząd Statystyczny Unii Europejskiej
GUS	Główny Urząd Statystyczny
ICD-10	Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych – Rewizja 10
IRIS	oprogramowanie informatyczne wykorzystane przy autoamtycznym kodowaniu przyczyn zgonów
MC	Ministerstwo Cyfryzacji
MZ	Ministerstwo Zdrowia
OECD	Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
PE	Parlament Europejski
PESEL	Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności
PBSSP	Program Badań Statystycznych Statystyki Publicznej
RP	Rzeczpospolita Polska
RSC	Rejestr Stanu Cywilnego
UE	Unia Europejska
UNICEF	Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci
US	Urząd Statystyczny
USC	Urząd Stanu Cywilnego, urzędy stanu cywilnego
WHO	Światowa Organizacja Zdrowia

Wstęp

Bieżąca obserwacja podstawowych zdarzeń demograficznych, tj. coroczne wyniki badań dotyczące poziomu, struktury i natężenia poszczególnych zdarzenia z zakresu ruchu naturalnego, umożliwiają – w dłuższych okresach – prowadzenie analiz uwarunkowań rozwoju ludności, wpływu czynników ekonomicznych, społecznych, a nawet kulturowych na postawy w zakresie tworzenia się i rozpadu rodzin, zachowań prokreacyjnych oraz na długość życia. Wyniki te są jednocześnie odzwierciedleniem rozwoju społecznego i ekonomicznego kraju – m.in.: postępu w rozwoju medycyny, funkcjonowaniu systemu ochrony zdrowia oraz profilaktyki zdrowotnej, a także warunków pracy i w końcu poziomu zadowolenia i dobrobytu. Wszystkie te uwarunkowania i zachowania jednocześnie kształtują liczbę i strukturę ludności.

Dane z zakresu ruchu naturalnego są gromadzone w ramach badań ujętych w programie badań statystycznych statystyki publicznej (w części „Demografia"):

- „Urodzenia. Dzietność" (1.21.01),
- „Małżeństwa. Rozwody. Separacje" (1.21.02),
- „Zgony. Umieralność. Trwanie życia" (1.21.09).

Powyższe tematy obejmują badania jednostkowe (urodzenia, małżeństwa, rozwody, separacje i zgony), dla których źródłem są rejestry administracyjne oraz systemy informacyjne Ministerstwa Zdrowia, a także badania wtórne, dla których podstawą są wyniki badań jednostkowych z zakresu poszczególnych zdarzeń demograficznych (dzietność, umieralność oraz trwanie życia).

Niniejszy zeszyt przedstawia metodologię badań z zakresu ruchu naturalnego oraz bilansu ludności. Badania z zakresu ruchu naturalnego obejmują zdarzenia demograficzne (urodzenia i zgony) oraz usankcjonowane polskim prawem zdarzenia (małżeństwa, rozwody, separacje) mające miejsce (lub zarejestrowane) w danym roku w Polsce. Są to badania stałe, pełne i prowadzone w sposób ciągły; dane są gromadzone w postaci indywidualnych rekordów. Natomiast ustalanie liczby i struktury ludności jest badaniem wtórnym, bazującym na wynikach badań ruchu naturalnego i migracji.

Informacje z zakresu zjawisk demograficznych są podstawowym elementem każdej diagnozy dotyczącej planowania społeczno-gospodarczego kraju. Wyniki tych badań stanowią podstawę do opracowania raportu Rządowej Rady Ludnościowej o sytuacji demograficznej Polski. Dokument ten jest co roku przedkładany Prezesowi Rady Ministrów RP.

Bilans ludności opracowywany przez GUS jest wskazany w ustawie o samorządzie terytorialnym jako podstawa określania przez Ministerstwo Finansów wysokości subwencji ogólnej dla każdej gminy, a także subwencji oświatowej, funduszu sołeckiego, funduszu rehabilitacyjnego i innych decyzji. Dane o liczbie i strukturze ludności oraz dotyczące urodzeń i zgonów są także punktem wyjścia dla opracowywania tablic trwania życia, które z kolei (zgodnie z ustawą o emeryturach i rentach) stanowią co roku podstawę do obliczenia wysokości emerytur.

Dodatkowo – zgodnie z obowiązującym prawem unijnym – opracowana przez GUS liczba ludności jest między innymi przekazywana do Komisji Europejskiej na potrzeby głosowania większością kwalifikowaną w Radzie UE. Dane z zakresu zjawisk demograficznych obligatoryjnie zasilają także bazy międzynarodowe Eurostat-u, Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) oraz Funduszu Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF) stanowiąc podstawę do porównań między krajami i regionami świata, a także podlegają ocenie jakości.

Ponadto wyniki niniejszych badań są źródłem informacji dla ośrodków naukowo-badawczych, instytutów medycznych, lekarzy – do prowadzenia badań naukowych, opracowań analitycznych oraz realizacji projektów badawczych, a także indywidualnych odbiorców krajowych i międzynarodowych oraz mediów.

Podstawą prawną prowadzenia badań jest ustawa z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej[1] oraz wydawane co roku rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie programu badań statystycznych statystyki publicznej.

[1] Ustawa z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (Dz. U. z 2024 r. poz. 1799)

Międzynarodowym aktem prawnym nakładającym na Polskę obowiązek realizacji badań z zakresu ruchu naturalnego oraz bilansowania liczby i struktury ludności według określonych zasad jest rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 z dnia 20 listopada 2013 r. w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii[2] oraz rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) nr 205/2014 z dnia 4 marca 2014 r. ustanawiające jednolite warunki wykonania rozporządzenia PE i Rady (UE) nr 1260/2013 odnośnie do podziałów danych, terminów przekazywania danych oraz zmian danych[3].
Powyższe rozporządzenie w najbliższych latach zostanie zastąpione przez Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) w sprawie statystyk europejskich dotyczących ludności i mieszkań, zmieniające rozporządzenie (WE) nr 862/2007 oraz uchylające rozporządzenia (WE) nr 763/2008 i (UE) nr 1260/2013 (ESOP). Rozporządzenie ESOP zacznie obowiązywać od 1 stycznia 2028 r., a przyjęcie aktów wykonawczych określających szczegółowy zakres rozporządzenia planowane jest do końca 2026 r.
Dodatkowo, gromadzenie szczegółowych danych o przyczynach zgonów (w badaniu zgonów oraz urodzeń martwych) wynika z rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1338/2008 z dnia 16 grudnia 2008 r. w sprawie statystyk Wspólnoty w zakresie zdrowia publicznego oraz zdrowia i bezpieczeństwa w pracy[4], a także z rozporządzenia Komisji (UE) nr 328/2011 z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie wykonania, w odniesieniu do statystyk dotyczących przyczyn zgonu, rozporządzenia PE i Rady (WE) nr 1338/2008[5].

Stosowanie się do wytycznych zawartych w regulacjach unijnych zapewnia spójność badań krajowych z metodologią międzynarodową.

Podstawowa część zeszytu składa się z sześciu rozdziałów. W pięciu przedstawiono badania pełne dotyczące poszczególnych zdarzeń demograficznych (urodzenia, małżeństwa, rozwody, separacje, zgony), a ostatni rozdział dotyczy bilansów ludności. Każdy z rozdziałów zawiera siedem podrozdziałów; w sześciu przedstawiono przebieg każdego badania w jego bieżącej postaci, w tym: cel badania, zakres podmiotowy i przedmiotowy, organizację i sposób zbierania danych, zmienne w badaniu oraz główne pojęcia i współczynniki, formy prezentacji wyników, ewaluację badania, natomiast ostatni podrozdział zawiera rys historyczny.

Uzupełnieniem dla rozdziałów jest Aneks z załącznikami zawierającymi rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie wzorów karty urodzenia i karty martwego urodzenia oraz karty zgonu (zał. 1 i 2), a także strukturę zbiorów danych dla zdarzeń demograficznych (zał. 3-7). Dodatkowo zawarto w nim informacje o zmianach w stosunku do poprzedniej edycji Zeszytu metodologicznego (zał. 8).

W zeszycie metodologicznym – jako ostatnią jego część – zamieszczono dodatkowy materiał w postaci suplementu historycznego. Zawiera on informacje o metodyce i organizacji badań demograficznych w latach 1918–1939. Autorem tego opracowania jest Tadeusz Stpiczyński – ekspert z zakresu demografii i migracji, były długoletni pracownik Głównego Urzędu Statystycznego.

[2] Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 z dnia 20 listopada 2013 r. w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii
[3] Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) NR 205/2014 z dnia 4 marca 2014 r. ustanawiające jednolite warunki wykonania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii odnośnie do podziałów danych, terminów przekazywania danych oraz zmian danych
[4] Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) NR 1338/2008 z dnia 16 grudnia 2008 r. w sprawie statystyk Wspólnoty w zakresie zdrowia publicznego oraz zdrowia i bezpieczeństwa w pracy
[5] Rozporządzenie Komisji (UE) NR 328/2011 z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie wykonania, w odniesieniu do statystyk dotyczących przyczyn zgonu, rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1338/2008 w sprawie statystyk Wspólnoty w zakresie zdrowia publicznego oraz zdrowia i bezpieczeństwa w pracy

1. Urodzenia

Informacje o urodzeniach są gromadzone w ramach badania „Urodzenia. Dzietność" (1.21.01) ujętego w Programie Badań Statystycznych Statystyki Publicznej w części „Demografia". W ramach przedmiotowego tematu prowadzone jest badanie jednostkowe, tj. urodzenia oraz badanie wtórne – dzietność, dla którego głównym źródłem są szczegółowe dane o urodzeniach. Poniżej została przedstawiona metodologia badania jednostkowego.

1.1. Cel badania

Celem badania jest pozyskiwanie danych o liczbie i strukturze urodzeń, umożliwiających prowadzenie obserwacji uwarunkowań rozwoju ludności, jak również analizę zmian w procesie płodności. Liczba urodzeń według poszczególnych, charakteryzujących to zjawisko cech oraz ich natężenie są odzwierciedleniem (w dłuższych okresach) rozwoju społecznego kraju będącego bezpośrednio lub pośrednio wynikiem postępu w rozwoju medycyny, poziomu funkcjonowania systemu ochrony zdrowia, a także zmian wyboru, jakiego dokonują kolejne pokolenia w zakresie rozwoju rodziny.

Urodzenia są również składnikiem bilansu liczby i struktury ludności, a także stanowią podstawę opracowania prognoz demograficznych.

1.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są urodzenia (żywe i martwe). Badaniem objęte są:

- urodzenia, które miały miejsce na terytorium RP. Oznacza to, że statystyka urodzeń gromadzi informacje także o urodzeniach matek przebywających w Polsce czasowo, dane te są opracowywane i ujmowane w ogólnej liczbie urodzeń. Nie są ujmowane przypadki urodzeń, dla których jako kraj zamieszkania matki wskazano zagranicę;
- urodzenia mające miejsce za granicą. Dotyczy to matek/rodziców przebywających czasowo za granicą, którzy zdecydują, że urodzone za granicą dziecko ma być zarejestrowane także w Polsce (otrzyma wówczas polski akt urodzenia). W przypadku tych urodzeń pozyskiwany jest ograniczony zakres cech. Dane te nie są ujmowane w statystyce urodzeń.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych urodzonego dziecka, demograficznych i społecznych jego matki i ojca oraz danych medycznych i okoliczności porodu.

1.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych statystycznych o urodzeniach są systemy i rejestry administracyjne, tj. rejestr stanu cywilnego (RSC), rejestr PESEL oraz system informacji w ochronie zdrowia. Podmioty wykonujące działalność leczniczą przekazują kierownikom urzędów stanu cywilnego karty urodzenia i karty martwego urodzenia na piśmie utrwalonym w postaci elektronicznej. Dokumenty te stanowią podstawę do wystawienia aktu urodzenia, a dane w nich zawarte są wprowadzane do RSC i rejestru PESEL. Informacje zgromadzone w rejestrze stanu cywilnego i rejestrze PESEL statystyka publiczna wykorzystuje do swych badań w sposób wtórny, a jednostkami sprawozdawczymi są urzędy stanu cywilnego (USC).

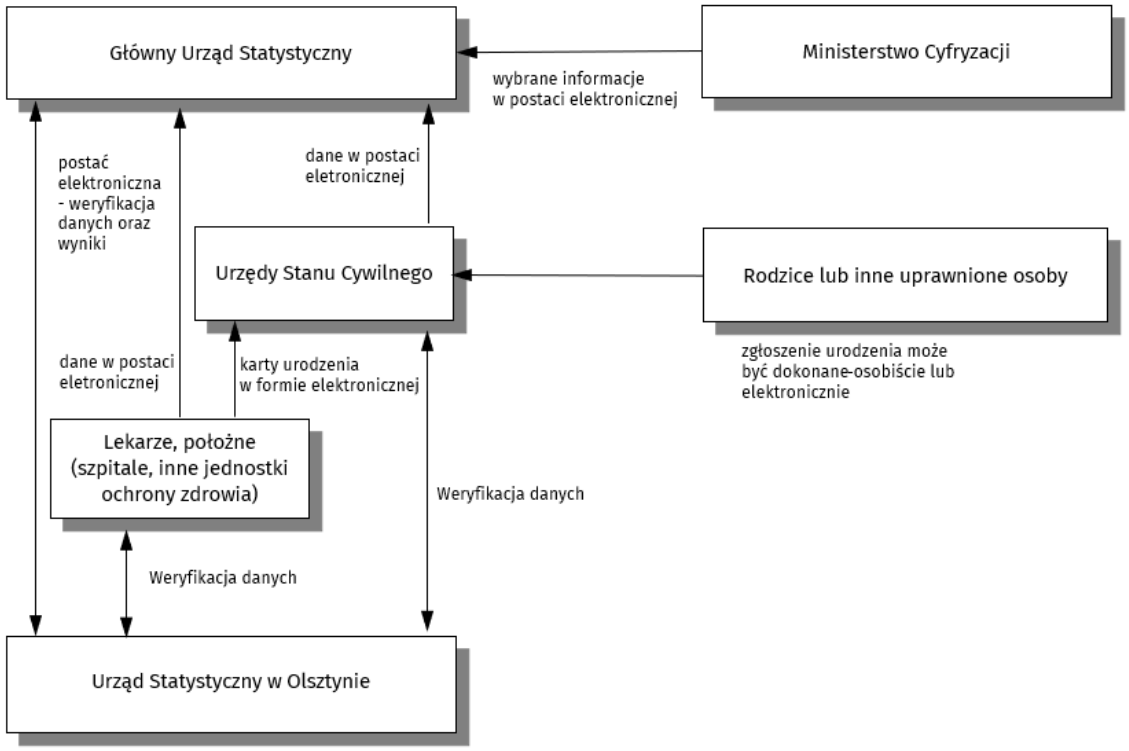
Drugim źródłem danych o urodzeniach są informacje przekazywane przez podmioty wykonujące działalność leczniczą. Zgodnie z zapisami artykułu 53, pkt 2,3 ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. 2025 poz. 594)[6] podmiot wykonujący działalność leczniczą pozyskuje i przetwarza dane dotyczące urodzenia oraz dziecka i jego rodziców, a następnie przekazuje je dla potrzeb statystyki publicznej.

Dodatkowo, w celach kontrolnych, Ministerstwo Cyfryzacji (MC) przekazuje miesięczne zestawienia aktów urodzenia zarejestrowanych przez USC. MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowania funkcjonujące w USC, m.in. zasilające GUS.

[6] Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego

Badanie urodzeń i dzietności jest prowadzone przez Departament Badań Demograficznych GUS i Urząd Statystyczny w Olsztynie.

Schemat 1. Organizacja badania urodzeń

Źródło: opracowanie własne

Do zadań Departamentu Badań Demograficznych GUS należą:
- przygotowywanie założeń do systemu informatycznego,
- analiza i akceptacja tablic wynikowych,
- udostępnianie danych, w tym opracowywanie danych i przygotowywanie analiz na potrzeby publikacji,
- współpraca z organizacjami międzynarodowymi w zakresie przedmiotu badania.

Do zadań Urzędu Statystycznego w Olsztynie należą:
- przygotowanie systemu informatycznego,
- przetwarzanie i walidacja danych,
- udostępnianie danych, w tym opracowanie tablic wynikowych i zasilanie baz danych.

1.4. Zmienne w badaniu, główne pojęcia i współczynniki

1.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące dane:

- ✓ z rejestru stanu cywilnego: powód sporządzenia aktu urodzenia, kraj miejsca zdarzenia, data sporządzenia aktu urodzenia, miejsce urodzenia dziecka, płeć dziecka, data oraz godzina i minuta urodzenia, numer aktu urodzenia; dane ojca dziecka (data urodzenia, miejsce urodzenia, nr PESEL oraz kraj obywatelstwa); dane matki dziecka (data urodzenia, miejsce urodzenia, nr PESEL oraz kraj obywatelstwa), kraj obywatelstwa dziecka oraz numer aktu małżeństwa dla urodzeń małżeńskich;
- ✓ z rejestru PESEL: data zawarcia małżeństwa; 6 pierwszych cyfr numeru PESEL współmałżonka (w celu weryfikacji, czy pobrana „data zawarcia małżeństwa" dotyczy obojga, czy tylko jednego z rodziców dziecka; w wybranych przypadkach pobrana informacja służy również do uzupełnienia

brakującej „daty urodzenia ojca"); stan cywilny matki i ojca dziecka (kawaler/panna, żonaty/zamężna, wdowiec/wdowa, rozwiedziony/rozwiedziona).

- ✓ z systemu informacji w ochronie zdrowia: numer Pesel matki, żywotność urodzenia, informacje o stanie zdrowia dziecka (długość, ciężar ciała, punkty w skali Apgar); informacje o ciąży i porodzie (okres trwania ciąży, wielorakość); dane o poprzednich ciążach i porodach matki dziecka (liczba dzieci urodzonych przez matkę, w tym żywo urodzonych oraz data poprzedniego porodu i żywotność poprzedniego urodzenia); miejsce zamieszkania rodziców dziecka (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina; w przypadku zagranicy – kraj), okres przebywania rodziców na terytorium RP (mieszka na stałe, mieszka czasowo – poniżej 1 roku, w tym zamierzony okres przebywania; mieszka czasowo – 1 rok lub dłużej); wykształcenie rodziców (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe).

Dane udostępniane są według miejsca zamieszkania matki dziecka, mogą być również opracowywane według USC/gminy rejestracji urodzenia.

1.4.2. Podstawowe pojęcia

Urodzenie – oznacza początek życia, gdy dziecko opuszcza ciało matki. Całkowita liczba urodzeń obejmuje zarówno urodzenia żywe, jak i martwe.
Zgodnie z definicją obowiązującą w Polsce od 1 lipca 1994 r. (definicja rekomendowana przez WHO) w praktyce medycznej, a w konsekwencji w sprawozdawczości statystycznej, funkcjonują dwie kategorie urodzenia: żywe i martwe (definicje obowiązujące do 1993 r. – patrz rozdział „1.7. Rys historyczny").

Urodzenie żywe – jest to całkowite wydalenie lub wydobycie z ustroju matki noworodka, niezależnie od czasu trwania ciąży, który po takim wydaleniu lub wydobyciu oddycha bądź wykazuje jakiekolwiek inne oznaki życia, jak: czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli (mięśni szkieletowych), bez względu na to, czy sznur pępowiny został przecięty lub łożysko zostało oddzielone.

Urodzenia martwe – (zgon płodu) jest to całkowite wydalenie lub wydobycie z ustroju matki płodu, o ile nastąpiło po upływie 22 tygodnia ciąży, który po takim wydaleniu lub wydobyciu nie oddycha ani nie wykazuje żadnego innego znaku życia, jak: czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli.

Dla celów statystyki dokumentacja medyczna dotycząca okresu okołoporodowego powinna ujmować wszystkie noworodki **żywo urodzone**, a także płody (**urodzenia martwe**), które w chwili urodzenia ważyły co najmniej 500 g, a gdy nie jest znana masa urodzeniowa – urodzone po co najmniej 22 tygodniach trwania ciąży lub osiągające 25 cm długości ciała (od szczytu czaszki do pięty).

Późne urodzenie martwe – urodzenie martwe, które nastąpiło w 28 lub dalszym tygodniu trwania ciąży.

Urodzenie małżeńskie – urodzenie, które nastąpiło w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem 300 dni od jego ustania lub unieważnienia, a także przed zawarciem związku małżeńskiego pod warunkiem zarejestrowania dziecka po lub w momencie rejestracji związku małżeńskiego.

Urodzenie pozamałżeńskie – urodzenie, które nastąpiło oraz zostało zarejestrowane poza okresem trwania małżeństwa z wyłączeniem urodzeń, które nastąpiły przed upływem 300 dni od daty ustania lub unieważnienia małżeństwa.

Podziału na urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie dokonuje urząd stanu cywilnego zgodnie ze stanem formalno-prawnym.

Kolejność urodzenia dziecka – określa, którym z kolei dzieckiem urodzonym przez matkę jest noworodek zarejestrowany w danym roku, przy uwzględnieniu wszystkich poprzednich urodzeń noworodków żywych i martwych.

1.4.3. Współczynniki

Współczynnik urodzeń – stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie (najczęściej roku) do liczby ludności według stanu na środek okresu lub do średniej liczby ludności z tego okresu.

$$\mathbf{Wu_t} = \frac{\mathbf{U\dot{z}_t}}{\mathbf{\bar{L}_t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wu_t}$ – współczynnik urodzeń w okresie t,
$\mathbf{U\dot{z}_t}$ – liczba urodzeń żywych w okresie t,
$\mathbf{\bar{L}_t}$ – ludność według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba ludności w okresie t
$\mathbf{c}$ – constans (1000).

Współczynnik późnych urodzeń martwych – stosunek liczby urodzeń martwych, które nastąpiły w 28 tygodniu ciąży lub później, w danym okresie (najczęściej roku) do liczby urodzeń żywych w tym samym okresie.

$$\mathbf{Wum\dot{z}_t} = \frac{\mathbf{Um_t}}{\mathbf{U\dot{z}_t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wum\dot{z}_t}$ – współczynnik późnych urodzeń martwych w okresie t,
$\mathbf{Um_t}$ – liczba urodzeń martwych, mających miejsce w 28 tygodniu ciąży lub później, w okresie t,
$\mathbf{U\dot{z}_t}$ – liczba urodzeń żywych w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (1000).

Współczynnik(i) płodności – natężenie urodzeń w poszczególnych grupach wieku rozrodczego kobiet. Są liczone z uwzględnieniem wieku 15–49 lat, tym samym wszystkie dzieci żywo urodzone przez dziewczynki w wieku poniżej 15 lat są dodawane do urodzeń z wieku 15 lat, natomiast urodzenia z kobiet w wieku powyżej 49 lat są dołączane do urodzeń z wieku 49 lat. Współczynniki płodności (ogólny i cząstkowe) są liczone dla okresów nie krótszych niż rok.

Współczynnik płodności ogólny – stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie do liczby kobiet będących w wieku rozrodczym (15–49 lat); wyraża liczbę dzieci urodzonych w ciągu badanego okresu przypadającą na 1000 kobiet (lub na 100 kobiet) w wieku rozrodczym.

$$\mathbf{Wp\l_t} = \frac{\mathbf{U\dot{z}_t}}{\mathbf{\bar{K}_{(15-49)t}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wp\l_t}$ – współczynnik płodności ogółem w okresie t,
$\mathbf{U\dot{z}_t}$ – liczba urodzeń żywych w okresie t,
$\mathbf{\bar{K}_{(15-49)t}}$ – liczba kobiet w wieku 15–49 lat według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba kobiet w okresie t ,
$\mathbf{c}$ – constans (100 albo 1000).

Warto podkreślić, że sposób wyznaczania współczynnika urodzeń oraz ogólnego współczynnika płodności sprawia, że są zależne od struktury wieku ludności umieszczonej w mianowniku, dlatego nie powinno się ich stosować do porównań w czasie czy między krajami. W związku z tym w analizach płodności stosuje się cząstkowe współczynniki płodności według wieku.

Współczynnik płodności cząstkowy – stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie pochodzących z kobiet w danej grupie wieku do liczby kobiet w tej samej grupie wieku.
Współczynniki cząstkowe są liczone dla pojedynczych roczników wieku rozrodczego kobiet – przykład obliczenia cząstkowego współczynnika płodności dla wieku 15 lat:

$$\mathbf{Wp\l_{(15)t}} = \frac{\mathbf{U\dot{z}_{(15)t}}}{\mathbf{\bar{K}_{(15)t}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wp\l_{(15)t}}$ – współczynnik płodności dla kobiet w wieku 15 lat,
$\mathbf{U\dot{z}_{(15)t}}$ – liczba urodzeń żywych przez kobiety w wieku 15 lat i mniej,
$\mathbf{\bar{K}_{(15)t}}$ – liczba kobiet w wieku 15 lat, według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba kobiet w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (100 albo 1000).

Można też stosować grupowanie według 5-letnich grup wieku rozrodczego kobiet (15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49).

$$\mathbf{Wpł_{(15-19)t}} = \frac{\mathbf{Uż_{(15-19)t}}}{\mathbf{\overline{K}_{(15-19)t}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wpł_{(15-19)t}}$ – współczynnik płodności dla wieku 15–19 lat,

$\mathbf{Uż_{(15-19)t}}$ – liczba urodzeń żywych przez kobiety w wieku 19 lat i mniej,

$\mathbf{\overline{K}_{(15-19)t}}$ – liczba kobiet w wieku 15–19 lat według stanu na środek danego okresu lub średnia liczba kobiet w okresie t,

$\mathbf{c}$ – constans (100 albo 1000).

Mierniki reprodukcji ludności – współczynniki: dzietności oraz reprodukcji brutto i netto. Liczone są dla okresów nie krótszych niż rok.

Współczynnik dzietności – oznacza liczbę dzieci, które urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15–49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmienne.

$$\mathbf{Wdz} = \frac{\mathbf{k} * \sum_{\mathbf{i=15}}^{\mathbf{49}} \mathbf{Wpł_i}}{\mathbf{c}}$$

$\mathbf{Wdz}$ – współczynnik dzietności,

$\mathbf{Wpł_i}$ – cząstkowy współczynnik płodności dla wieku 'i' lat,

$\mathbf{k}$ – rozpiętość grup wieku dla jakich policzono cząstkowe współczynniki płodności (np. pojedyncze roczniki, 5-letnie grupy),

$\mathbf{c}$ – constans (100 albo 1000).

Współczynnik reprodukcji brutto – przedstawia liczbę córek urodzonych przeciętnie przez kobietę przy założeniu, że kobieta będąc w wieku rozrodczym (15–49) rodzić będzie z częstotliwością jaką charakteryzują się wszystkie kobiety rodzące w roku, dla którego oblicza się współczynnik (niezmienne współczynniki płodności).

Współczynnik reprodukcji brutto jest iloczynem współczynnika dzietności i wskaźnika wyrażającego udział urodzeń płci żeńskiej w ogólnej liczbie urodzeń żywych.

$$\mathbf{Wrb} = \frac{\mathbf{Udz}}{\mathbf{Uog}} * \mathbf{Wdz}$$

$\mathbf{Wrb}$ – współczynnik reprodukcji brutto,

$\frac{\mathbf{Udz}}{\mathbf{Uog}}$ – udział liczby żywo urodzonych dziewczynek w ogólnej liczbie urodzeń żywych

$\mathbf{Wdz}$ – współczynnik dzietności – liczony jako suma cząstkowych współczynników płodności dla pojedynczych roczników wieku.

Współczynnik reprodukcji netto – przedstawia średnią liczbę córek przypadających na kobietę (przy analogicznych założeniach), które dożyłyby wieku matki. Prawdopodobieństwa dożycia do danego wieku są ustalane na podstawie tablic trwania życia dla danego roku/ okresu.

$$\mathbf{Wrn} = \frac{\mathbf{Udz}}{\mathbf{Uog}} * \mathbf{k} * \sum_{\mathbf{i=15}}^{\mathbf{49}} (\mathbf{pł_i} * \frac{\mathbf{\bar{L}_x}}{\mathbf{l_o}})$$

$\mathbf{Wrn}$ – współczynnik reprodukcji netto,

$\frac{\mathbf{Udz}}{\mathbf{Uog}}$ – udział liczby żywo urodzonych dziewczynek w ogólnej liczbie urodzeń żywych

$\mathbf{k}$ – rozpiętość grup wieku, dla jakich policzono cząstkowe współczynniki płodności (np. pojedyncze roczniki, 5-letnie grupy),

$p\text{ł}_i$ – płodność dla kolejnego (i-tego) rocznika wieku rozrodczego kobiet (iloraz liczby urodzeń żywych i liczby kobiet w danym roczniku),

$\bar{L}_x$ – średnia liczba kobiet dożywających wieku "x" (według tablic trwania życia),

l_o – hipotetyczna liczba urodzeń w tablicach trwania życia (najczęściej 100000).

1.5. Prezentacja wyników

Dane o urodzeniach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie, co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o urodzeniach:

- ✓ miesięcznie: jako wstępna informacja o ogólnej liczbie urodzeń żywych w kraju (Biuletyn Statystyczny, strona internetowa GUS);
- ✓ półrocznie/rocznie: dane o ogólnej liczbie urodzeń żywych oraz współczynniki urodzeń według podziału terytorialnego (tzw. tablica bilansowa – województwa, powiaty, miasta i gminy); baza Demografia – październik (za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (dane za rok);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – tablice publikacyjne w zakresie liczby i struktury urodzeń oraz według poszczególnych kategorii urodzenia z cechami urodzonego dziecka, cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi rodziców dziecka, informacjami o porodzie – dla kraju ogółem oraz w przekroju według regionów, województw, podregionów i powiatów – kwiecień/maj; strona internetowa GUS – baza Demografia – maj/czerwiec, organizacje międzynarodowe.

Informacje o urodzeniach i płodności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach GUS:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca)" – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw" – grudzień,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec.

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy krajowe i międzynarodowe.

Realizowane są również indywidualne potrzeby użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademiccy, studenci), media i inni użytkownicy. Możliwe jest udostępnianie danych rocznych w formie danych jednostkowych lub dowolnie wybranych zestawień – przy zachowaniu tajemnicy statystycznej, zgodnie z zapisami ustawy o statystyce publicznej.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o urodzeniach i płodności w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.html
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/StartIntro.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy: https://dbw.stat.gov.pl/
- ✓ STRATEG: https://strateg.stat.gov.pl/#/
- ✓ Baza Eurostatu: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database

1.6. Ewaluacja badania

Dane gromadzone w zakresie urodzeń cechują się 100% kompletnością zdarzeń. Gwarantują to przekazywane przez Ministerstwo Cyfryzacji miesięczne zestawienia aktów urodzenia rejestrowanych przez USC. Podobnie należy ocenić kompletność w przypadku podstawowych cech, tj. płeć czy wiek matki. Kompletność większości zmiennych jest zadawalająca, braki informacji nie przekraczają obecnie 5%.

Wyjątek stanowią – gromadzone w latach 2015–2017 – dane w zakresie urodzeń martwych. Do 2014 r. źródłem danych o urodzeniu zarówno żywym, jak i martwym był jeden dokument „Pisemne zgłoszenie urodzenia dziecka". W 2015 r. Ministerstwo Zdrowia wprowadziło dwie oddzielne karty, z tym, że na Karcie martwego urodzenia nie znalazły się żadne dane demograficzno-społeczne o matce (ani ojcu) dziecka, ani też dane medyczne (np. ciężar urodzeniowy dziecka, okres trwania ciąży), które pozwoliłyby na wyodrębnienie urodzeń martwych spośród wszystkich zgonów płodów rejestrowanych poprzez kartę martwego urodzenia. W związku z powyższym, w latach 2015–2017 jako źródło danych o urodzeniach martwych statystyka demograficzna wykorzystywała sprawozdanie (o symbolu MZ-29) dotyczące działalności szpitala ogólnego. Sprawozdanie to zawiera m.in. zbiorcze informacje o liczbie urodzeń martwych, jakie miały miejsce w danym szpitalu; w podziale na ciężar urodzeniowy dziecka. Zatem, prezentowane przez GUS dla tego okresu dane zostały ograniczone do liczby urodzeń martwych w podziale na województwa (w którym miał miejsce poród). Natomiast informacje w podziale na miasto i wieś oraz płeć zostały wyszacowane na podstawie danych z 2014 r. Dla tych lat brakuje m.in. informacji o wieku matek, ich miejscu zamieszkania, stanie cywilnym, poziomie wykształcenia, liczbie dzieci urodzonych itd. W konsekwencji istotnemu ograniczeniu uległy także dane w zakresie umieralności okołoporodowej.

Zmiany, które miały miejsce w 2015 r. w zakresie systemu rejestracji aktów stanu cywilnego oraz wzoru kart urodzenia, spowodowały także wzrost liczby nieustalonych cech w przypadku danych o urodzeniach żywych. Od 2015 r. najbardziej istotne merytorycznie braki dotyczą stanu cywilnego matki (sięgają obecnie ok. 5,8%) i daty zawarcia małżeństwa (w 2015 r. wynosiły ponad 60%, obecnie 0,2%) – w związku z czym wyodrębnienie urodzeń małżeńskich i pozamałżeńskich polega na ich wyszacowaniu. W porównaniu z sytuacją sprzed przedstawionych zmian w 2015 r. zwiększył się także udział nieustalonego poziomu wykształcenia rodziców (w przypadku matek – do 6%, a dla ojców aż do 14%), zdarzały się też nieliczne braki danych dotyczące ciężaru urodzeniowego. Należy podkreślić, że do 2014 r. kompletność poszczególnych zmiennych wynosiła – średnio – 98%.

W wyniku interwencji GUS dotyczącej Karty martwego urodzenia MZ ponownie – od 2018 r. – zmieniło jej wzór wprowadzając pełny zakres danych (jak dla urodzeń żywych). Jednocześnie – na obydwu kartach – dokonano przeredagowania funkcjonujących od 30 lat zapisów dotyczących liczby dzieci urodzonych przez matkę. Zmiany te (niefortunne i zdecydowanie niekorzystne z punktu widzenia prowadzenia jakiegokolwiek stałego badania) spowodowały błędną interpretację zapisów przez lekarzy, co z kolei skutkowało nieprawidłowym wprowadzaniem tych informacji na karcie urodzenia. W konsekwencji dane za 2018 r. o kolejności urodzenia dziecka zostały oszacowane.

W związku ze zmianą od 1 stycznia 2024 r. ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego zmianie uległ sposób pozyskiwania danych o zarejestrowanych urodzeniach w zakresie cech dziecka i jego rodziców. Informacje te pochodzą ze sprawozdawczości podmiotów wykonujących działalność leczniczą. Zmiana gestora danych spowodowała wzrost liczby nieustalonych cech: dane medyczne (okres trwania ciąży – 4,7% braków, waga – 4,8%, długość ciała 4,9%), kolejność urodzenia dziecka (3,5% braków) oraz wykształcenie matki (11%). Z uwagi na niekompletność informacji o miejscu zamieszkania matki dziecka, dane uzupełniono w oparciu o rejestr PESEL na podstawie miejsca zameldowania.

Ponadto w wyniku zmiany przepisów przedmiotowej ustawy w zakresie pozyskiwanych danych przez statystykę publiczną, od 2024 roku nie są gromadzone i opracowywane informacje o miejscu porodu oraz o momencie zgonu płodu.

1.7. Rys historyczny

Informacji o ruchu naturalnym ludności dostarcza sprawozdawczość statystyczna, dla której źródłem jest rejestracja urodzeń, małżeństw i zgonów przez urzędy stanu cywilnego.
Urzędy stanu cywilnego zostały utworzone z dniem 1 stycznia 1946 r. (Prawo o aktach stanu cywilnego. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Dz.U. Rz. P. Nr 48, poz. 272 z 7 listopada 1945 r.[7]). Wydano wówczas przepisy regulujące podstawy prawne rejestracji zdarzeń demograficznych, co umożliwiło wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości m.in. w zakresie urodzeń.

Początkowo gromadzone dane były dalece niekompletne, powodem tego były między innymi trudności organizacyjne oraz dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych oraz urzędach stanu cywilnego. Problemem też była rozbieżność pomiędzy datą urodzenia dziecka, a datą rejestracji. Od 1961 r. w sprawozdawczości statystycznej jako urodzenia pochodzące z roku sprawozdawczego przyjmuje się urodzenia zarejestrowane w danym roku (z wyjątkiem zarejestrowanych ze znacznym opóźnieniem).

Forma przekazywania danych
Do 1973 r. USC przekazywały dane w postaci statystycznych zestawień zbiorczych (papierowych) zawierających kilka podstawowych informacji o dziecku i matce. W 1974 r. został wprowadzony przez MZ indywidualny dokument „Zgłoszenie urodzenia" wypełniany przez lekarza w momencie urodzenia dziecka. Dokument ten, po wystawieniu przez USC aktu urodzenia, był przekazywany (w postaci papierowej) na potrzeby statystyki urodzeń (na przestrzeni lat nazwa i wzór dokumentu ulegały modyfikacjom).
Od 2009 r. dane są przekazywane przez USC w postaci elektronicznego rekordu.

Definicja urodzenia
Od 1963 roku do połowy roku 1994 w praktyce medycznej i sprawozdawczości statystycznej funkcjonowały cztery kategorie urodzenia: żywe, martwe, niezdolne do życia z oznakami życia oraz niezdolne do życia bez oznak życia. Kategorią urodzenia „niezdolne do życia" były objęte noworodki o masie urodzeniowej od 601 g do 1000 g, z tym, że jeśli noworodek nie przeżył 24 godzin po urodzeniu wówczas był zaliczany do „niezdolnych do życia bez oznak życia" i nie był uwzględniany jako zgon niemowlęcia, jeśli przeżył – nadawano mu kategorię „niezdolnego do życia z oznakami życia".
W 1994 r. zostały wprowadzone w Polsce definicje urodzenia i zgonu noworodka zgodne z rekomendacjami Światowej Organizacji Zdrowia, tj. funkcjonują dwie kategorie: urodzenie żywe i urodzenie martwe. Oznacza to, że urodzeniu określanemu w latach 1963–1993 jako niezdolne do życia z oznakami życia przywrócono prawidłową kategorię – urodzenia żywego (ujmowanego także jako zgon niemowlęcia), natomiast urodzenia niezdolne do życia bez oznak życia jako urodzenia martwe. Definicja WHO wprowadziła także dodatkowe kryterium ujmowania zdarzenia w statystyce, tj. okres trwania ciąży oraz obniżyła kryterium dla ciężaru urodzeniowego, który do 1993 r. wynosił co najmniej 601 g.
Z chwilą wprowadzenia w Polsce nowej definicji urodzenia i zgonu noworodka dane o urodzeniach i zgonach dla lat wcześniejszych (1963–1993) zostały przeliczone zgodnie z definicją WHO. Przeliczenie dotyczyło wyłącznie danych dla Polski ogółem w podziale na ludność miejską i wiejską oraz płeć (wielkości bezwzględne oraz współczynniki na 1000 ludności). Ze względów merytorycznych oraz organizacyjno-technicznych, a także z uwagi na znikomy wpływ zmiany definicji na wartości niektórych wskaźników nie dokonano przeliczenia danych dotyczących bardziej szczegółowych podziałów i struktur, takich jak m.in. współczynniki płodności oraz reprodukcji, urodzenia według kolejności urodzenia, wieku i poziomu wykształcenia matki oraz zgony według przyczyn zgonów. Przeliczone dane (dla wszystkich prezentowanych w retrospekcji lat) po raz pierwszy zostały upowszechnione w Roczniku Statystycznym Demografii 1995.

Należy podkreślić, że do 1962 r. w Polsce urodzenie było definiowane dla dwóch kategorii: żywe i martwe.

[7] Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego

2. Małżeństwa

Informacje o małżeństwach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Rozwody. Separacje" (1.21.02), ujętego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Demografia". W ramach przedmiotowego tematu prowadzone są trzy oddzielne badania jednostkowe.

2.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o małżeństwach, służących do oceny sytuacji bieżącej w zakresie tworzenia się rodzin, jak również do prognozowania demograficznego.

Wyniki badania stanowią element bilansu małżeństw oraz ludności według stanu cywilnego. Badanie stanowi bazę do prowadzenia specjalistycznych badań ankietowych osób pozostających w stanie małżeńskim – rodzin.

2.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są wszystkie związki małżeńskie zawierane zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa:

- małżeństwa zawarte na terytorium RP (zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego). Oznacza to, że statystyka małżeństw gromadzi informacje także o nowo zawartych małżeństwach osób przebywających w Polsce czasowo – dane te są opracowywane i ujmowane w ogólnej liczbie małżeństw. Nie są ujmowane przypadki małżeństw, w których kraj zamieszkania małżonków to zagranica.
- małżeństwa zawarte za granicą. Dotyczy to osób przebywających czasowo za granicą, które zdecydują, że ich małżeństwo ma być zarejestrowane także w Polsce (otrzymają wówczas polski akt małżeństwa). W przypadku tych małżeństw uzyskiwany jest ograniczony zakres cech. Dane te nie są ujmowane w statystyce małżeństw.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zawierających związek małżeński, a także informacje o zawieranym związku małżeńskim i małżeństwach poprzednich.

Metodologia badań jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz „2.4.2. Podstawowe pojęcia").

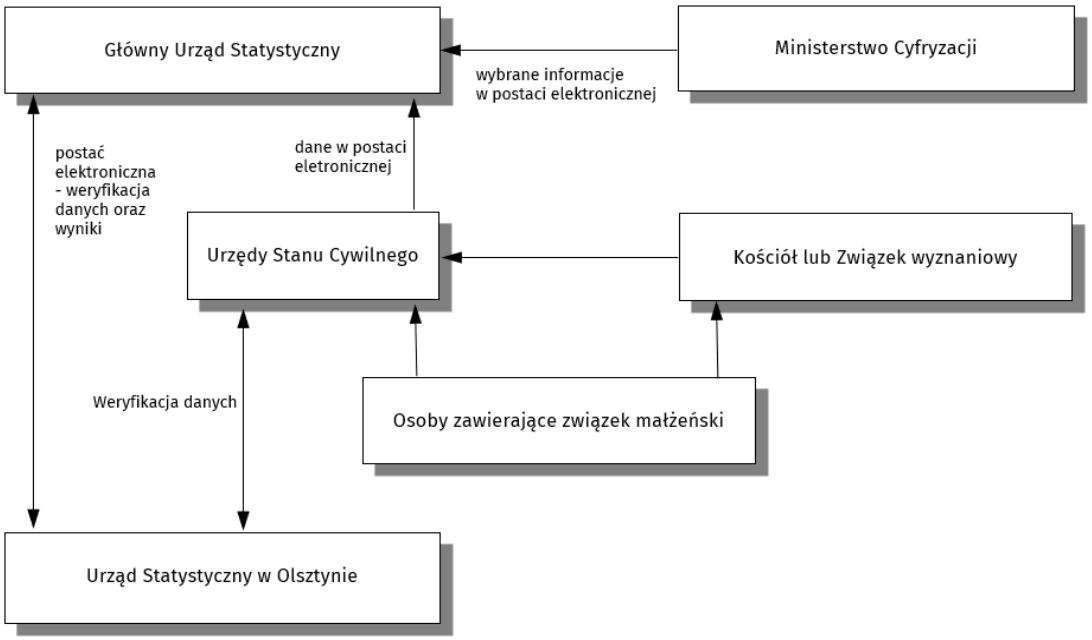
2.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych statystycznych są rejestry administracyjne, tj. dokumentacja urzędów stanu cywilnego oraz RSC i rejestr PESEL. Zgodnie z zapisami art. 76 pkt. 8 ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego kierownik urzędu przekazuje na potrzeby statystyki publicznej dane dotyczące nowo zawartych małżeństw, które miały miejsce w Polsce.

Dane jednostkowe są przesyłane przez USC na bieżąco, elektronicznie w postaci indywidualnych rekordów zawierających informacje dotyczące małżeństwa oraz cech nowożeńców. Dodatkowo w celach kontrolnych Ministerstwo Cyfryzacji przekazuje raz w miesiącu zestawienie aktów małżeństwa sporządzonych w danym miesiącu kalendarzowym. Ponadto raz w roku resort przesyła dane jednostkowe z rejestru PESEL w zakresie numeru PESEL oraz daty ustania poprzedniego małżeństwa osób. MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowania funkcjonujące w USC, m.in. zasilające GUS.

Badanie dotyczące zawieranych małżeństw jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie.

Schemat 2. Organizacja badania małżeństw

Źródło: opracowanie własne

GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania i kontroli danych, analizę i publikowanie wyników. US Olsztyn odpowiada za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych.

2.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

2.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące dane:

- ✓ z rejestru urzędu stanu cywilnego w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zawierających związek małżeński, tj. płeć, data urodzenia, numer PESEL, poziom wykształcenia (niepełne podstawowe, podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie, policealne, wyższe), stan cywilny (panna/kawaler, wdowiec/wdowa, rozwiedziony/rozwiedziona), miejsce zamieszkania (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa oraz okres przebywania na terytorium RP (mieszka na stałe, mieszka czasowo – poniżej 1 roku, w tym zamierzony okres przebywania; mieszka czasowo – 1 rok lub dłużej); miejsce urodzenia (miejscowość/kraj); w zakresie informacji o małżeństwie: data zawarcia związku małżeńskiego, forma zawarcia związku (według nazwy kościoła lub związku wyznaniowego), kraj miejsca zawarcia małżeństwa, a także informacje dodatkowe/kontrolne w zakresie: powód i data sporządzenia aktu małżeństwa, oznaczenie aktu małżeństwa;
- ✓ z rejestru PESEL: data ustania poprzedniego małżeństwa oraz numer PESEL.

Dane o małżeństwach prezentowane w podziale terytorialnym – od 1995 r. – uwzględniają wszystkie te małżeństwa, w których dla jednej ze stron (mężczyzny lub kobiety) miejscem stałego zamieszkania przed zawarciem związku małżeńskiego była Polska. Jako kryterium podziału terytorialnego na województwa (powiaty, miasto, wieś) przyjęto województwo zamieszkania męża lub – gdy mąż mieszkał za granicą – województwo zamieszkania żony. Informacje o nowo zawartych małżeństwach, w których oboje małżonkowie zamieszkiwali przed ślubem za granicą są gromadzone i upowszechniane, ale związki te nie są ujmowane w ogólnej liczbie małżeństw.
Do 1994 r. kryterium dla opracowania danych w podziale terytorialnym było miejsce zamieszkania męża przed ślubem (z wyjątkiem lat 1978–1989, dla których jako kryterium podziału terytorialnego przyjęto miejsce

wspólnego zamieszkania po ślubie). Przy prezentacji danych w podziale terytorialnym nie uwzględniano związków, w których mąż miał miejsce zamieszkania za granicą.

2.4.2. Podstawowe pojęcia

Małżeństwo – związek między dwiema osobami płci odmiennej pociągający za sobą pewne wzajemne prawa i obowiązki, ustalone w przepisach prawnych i zwyczajach. Stan cywilny (formalno-prawny) tych osób to żonaty/zamężna.

W Polsce w tym zakresie obowiązują regulacje prawne zawarte w ustawie Prawo o aktach stanu cywilnego z dnia 28 listopada 2014 r. (Dz. U. 2025 poz. 594)[8]. Dane o małżeństwach uwzględniają związki małżeńskie zawarte w formie przewidzianej prawem w urzędach stanu cywilnego. Dodatkowo przepisy prawa rodzinnego reguluje ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.[9]). Od 1999 r. – na mocy ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 117, poz. 757)[10] – w urzędach stanu cywilnego rejestrowane są także małżeństwa podlegające prawu wewnętrznemu kościoła lub związku wyznaniowego – zawarte w obecności duchownego. Małżeństwo zawarte w tej formie podlega prawu polskiemu i pociąga za sobą takie same skutki cywilnoprawne, jak małżeństwo zawarte przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego.

Stan cywilny – sytuacja prawna osoby określona na podstawie odpowiednich aktów stanu cywilnego, określa się dla ludności w wieku 15 lat i więcej.

Stan cywilny (formalno-prawny) – kafeteria:

- ✓ kawaler, panna – osoby, które nie pozostawały i nie pozostają w formalno-prawnym związku małżeńskim,
- ✓ żonaty, zamężna – osoby, które zawarły związek małżeński w formie przewidzianej prawem i ich małżeństwo nie zostało rozwiązane; należy wyjaśnić, że stan cywilny małżonków posiadających orzeczoną przez sąd separację to nadal żonaci i zamężne,
- ✓ wdowiec, wdowa – osoby, których formalno-prawne małżeństwo uległo rozpadowi w wyniku śmierci współmałżonka i nie zawarły kolejnego związku małżeńskiego,
- ✓ rozwiedziony, rozwiedziona – osoby, których formalno-prawne małżeństwo zostało rozwiązane przez sąd i nie zawarły kolejnego małżeństwa.

W powszechnych spisach ludności do 2011 r. ustalany był również stan cywilny faktyczny, pozyskiwany na podstawie dobrowolnego oświadczenia osób, wynikającego z ich subiektywnego odczucia, dotyczącego m.in. pozostawania w małżeństwie lub w związku nieformalnym.

W spisie w 1988 r. rejestrowano wyłącznie stan cywilny wynikający z oświadczenia osób (określany terminem stan cywilny faktyczny), a nie formalno-prawny.

Nieformalny stan cywilny (ustalany w spisach powszechnych do 2011 r.) – kafeteria:

- ✓ kawaler, panna – osoby, które nigdy nie pozostawały w prawnym związku małżeńskim i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego z inną osobą,
- ✓ żonaty, zamężna – osoby, które zawarły prawny związek małżeński i faktycznie pozostają w małżeństwie. Osoby te zadeklarowały pozostawanie we wspólnocie małżeńskiej niezależnie od tego, czy współmałżonkowie zostali spisani razem (w jednym mieszkaniu) czy oddzielnie (np. nieobecność spowodowana była nauką, pracą, brakiem wspólnego mieszkania). Osoby pozostające w prawnym małżeństwie, które – decyzją jednego lub obojga małżonków – nie tworzyły wspólnoty małżeńskiej, ale rozpad ich związku nie został usankcjonowany decyzją sądu (orzeczeniem rozwodu lub separacji), nie zostały zaliczone do żonatych/zamężnych,

[8] Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego
[9] Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy
[10] Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw - Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw

a ich stan cywilny faktyczny został określony zgodnie z deklaracją respondenta, jako separacja lub pozostawanie w związku nieformalnym z inną osobą,

- ✓ partner/partnerka – związki nieformalne wyodrębniono w ramach tego samego gospodarstwa domowego, bez względu na prawny stan cywilny osób tworzących związek,
- ✓ wdowiec, wdowa – osoby, których prawne małżeństwo przestało istnieć z powodu śmierci współmałżonka i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego z inną osobą,
- ✓ rozwiedziony, rozwiedziona – osoby, których małżeństwo zostało rozwiązane orzeczeniem sądu i w momencie spisu nie tworzyły związku nieformalnego z inną osobą,
- ✓ separowany, separowana – kategoria ta dotyczy osób, które w momencie spisu:
  – pozostawały w separacji prawnej i jednocześnie nie tworzyły nieformalnego związku z inną osobą;
  – pozostawały w prawnym małżeństwie, ale nie tworzyły już wspólnoty małżeńskiej, a także nie pozostawały w związku nieformalnym z inną osobą.

Małżeństwa istniejące:

– w spisach – liczba małżeństw odpowiadająca liczbie mężczyzn, którzy w spisie określili swój stan cywilny (formalno-prawny) jako żonaty;
– w okresach międzyspisowych – wynik bilansu małżeństw, którego bazą wyjściową jest wynik spisu.

Bilans małżeństw – jest dokonywany corocznie metodą składnikową i obliczany przy uwzględnieniu w danym roku: liczby małżeństw: zawartych/nowopowstałych (+); rozwiązanych poprzez orzeczenie rozwodu (–); które uległy rozpadowi w wyniku zgonu jednego ze współmałżonków (–) oraz salda migracji wewnętrznych i zagranicznych osób o stanie cywilnym żonaty/zamężna (+/–).

Małżeństwo pierwsze – pierwszy związek małżeński – dotyczy wyłącznie osób, których stan cywilny w momencie zawierania małżeństwa określony został jako kawaler oraz panna.
Stosuje się również wyodrębnianie małżeństwa pierwszego przy przyjęciu kryterium stanu cywilnego kawaler, panna wyłącznie dla jednej z osób zawierających związek małżeński.

2.4.3. Współczynniki

Współczynnik małżeństw – stosunek liczby małżeństw w badanym okresie do liczby ludności w połowie tego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie.
Współczynniki małżeństw (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn., że badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca – liczbę zdarzeń mnoży się przez 12; kwartału – przez 4; półrocza – przez 2; trzech kwartałów – przez 4/3.

$$\mathbf{W_{mt}} = \frac{\mathbf{M_t} * \mathbf{k_t}}{\bar{\mathbf{L}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{W_{mt}}$ – współczynnik małżeństw dla okresu t,
$\mathbf{M_t}$ – liczba małżeństw w okresie t,
$\mathbf{k_t}$ – zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla jakiego jest liczony współczynnik,
$\bar{\mathbf{L}}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 100000).

2.5. Prezentacja wyników

Dane o nowo zawartych małżeństwach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie, co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o małżeństwach:

- ✓ miesięcznie – jako wstępna informacja o ogólnej liczbie nowo zawartych małżeństw w kraju – strona internetowa GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ półrocznie/rocznie – dane o ogólnej liczbie zawartych małżeństw oraz surowe współczynniki małżeństw według podziału terytorialnego (tzw. tablica bilansowa), a także na stronie internetowej GUS (baza Demografia) – październik (dane za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (dane roczne);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury małżeństw oraz według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób zawierających nowy związek małżeński (po raz pierwszy lub kolejny), współczynniki małżeństw – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Informacje o małżeństwach prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca) – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw" – grudzień.

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademiccy, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje). Możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych lub dowolnie wybranych zestawień przy zachowaniu tajemnicy statystycznej zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o małżeństwach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.htmll
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy: https://dbw.stat.gov.pl/
- ✓ Baza Eurostatu: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database

2.6. Ewaluacja badania

Dane o liczbie zawartych małżeństw cechuje 100% kompletność, podobnie jest w przypadku cech osób zawierających małżeństwo – braki danych w przypadku niektórych zmiennych nie przekraczają obecnie 1%. Kompletność w zakresie zmiennych zdecydowanie poprawiła się po wprowadzeniu w 2009 r. elektronicznej formy przekazywania danych przez USC.

Nieco mniejszą kompletność notuje się od 2015 r. dla zmiennej „rok ustania poprzedniego małżeństwa" (4,4% braku informacji w 2024 r.). Przyczyną jest zmiana w 2015 r. źródła danych w zakresie informacji o poprzednim małżeństwie. Dane te są pozyskiwane bezpośrednio z rejestru PESEL, który nie dysponuje kompletem danych w tym zakresie.

2.7. Rys historyczny

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął zbieranie danych dotyczących zdarzeń ruchu naturalnego w 1946 r., kiedy utworzono urzędy stanu cywilnego (z dniem 1 stycznia 1946 r.) oraz wydano przepisy prawne regulujące zbieranie danych w tym zakresie. Umożliwiło to wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości z zakresu m.in. nowozawartych małżeństw – USC stały się jednostkami sprawozdawczymi.

Wprowadzenie jednolitego systemu sprawozdawczości z ruchu naturalnego ludności poprzedzone zostało utworzeniem urzędów stanu cywilnego z dniem 1 stycznia 1946 r. (Prawo o aktach stanu cywilnego. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Dz.U. Rz. P. Nr 48, poz. 272 z 7 listopada 1945 r.[11]) oraz wydaniem przepisów regulujących podstawy prawne rejestracji wspomnianych zdarzeń demograficznych. Na tej podstawie Główny Urząd Statystyczny rozpoczął zbieranie danych o liczbie zarejestrowanych małżeństw w latach 1946 i 1947. Zebrany materiał okazał się dalece niekompletny. Złożyły się na to trudności organizacyjne dwóch powojennych lat, dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych i urzędach stanu cywilnego oraz trudności z dostosowaniem się ludności do zmienionych warunków rejestracji. Przed 1946 rokiem rejestracji tej dokonywały na znacznym obszarze kraju parafie wyznaniowe. Po 1945 r. część ludności – szczególnie na wsi – w dalszym ciągu sądziła, że poprzestając na obrzędach religijnych, wypełnia tym samym obowiązek rejestracji małżeństwa.

W pierwszych powojennych latach występowała znaczna rozbieżność między datą faktycznego zawarcia małżeństwa (zawartego w zasadzie w drodze kościelnego obrzędu), a datą zarejestrowania go w urzędzie stanu cywilnego. Rozbieżność ta szybko malała i około 1954 r. była już nieznaczna. Ostatecznie sprawę tę uregulowała ustawa z 1958 r. (Dz.U. PRL Nr 72 z dnia 10 grudnia 1958 r., poz. 358)[12] zabraniająca dokonywania kościelnych obrzędów łączenia nowożeńców, przed zarejestrowaniem faktu zawarcia małżeństwa w urzędach stanu cywilnego.

W zakresie małżeństw statystyka publiczna otrzymywała: w latach 1946–1948 – sumaryczne zestawienia dla powiatów/gmin; w latach 1949–1973 – wykazy zbiorcze zawierającą wybrane dane o każdym nowo zawartym małżeństwie; od 1974 r. wprowadzono indywidualny formularz statystyczny „Karta statystyczna zawarcia małżeństwa" zawierająca informacje o jednostkowym fakcie i współmałżonkach.

Od 2009 r. dane są przesyłane przez USC w postaci elektronicznej.

[11] Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego

[12] Ustawa z dnia 2 grudnia 1958 r. o zmianie przepisów prawa o aktach stanu cywilnego

3. Rozwody

Informacje o rozwodach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Rozwody. Separacje. ” (1.21.02) ujętego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Demografia”. W ramach przedmiotowego tematu prowadzone są trzy oddzielne badania jednostkowe.

3.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o liczbie i strukturze rozwodów. Dane służą do oceny sytuacji w zakresie kondycji rodzin oraz ich rozpadu. Gromadzone informacje są elementem bilansu ludności według stanu cywilnego oraz bilansu małżeństw.
Badanie stanowi również bazę do prowadzenia specjalistycznych badań ankietowych osób, których małżeństwo uległo rozwiązaniu.

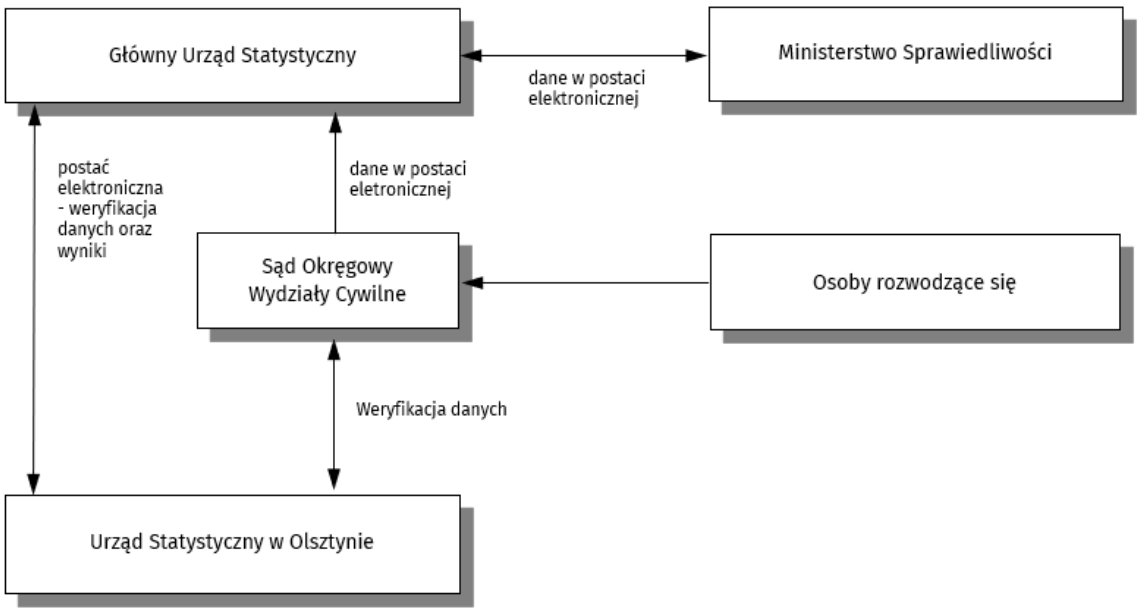
3.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są prawomocnie orzeczone rozwody, tj. małżeństwa w stosunku do których sąd w Polsce orzekł rozwód.
Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób rozwodzących się, a także informacje o małżeństwie, nieletnich dzieciach i rozwodzie.
Metodologia badań jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz 3.4.2. Podstawowe pojęcia).

3.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych o rozwodach jest system informacyjny Ministerstwa Sprawiedliwości, tj. sprawozdawczość sądów. Do 2008 r. informacje o rozwodzie były gromadzone na formularzu statystycznym „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia rozwodu” (D-R1). Od 2009 r. dane są przesyłane przez sądy co kwartał elektronicznie w postaci indywidualnych rekordów (spraw).

Schemat 3. Organizacja badania rozwodów

Źródło: opracowanie własne

Badanie jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie. Zakres gromadzonych danych jest uzgadniany z Ministerstwem Sprawiedliwości i uwzględnia jego potrzeby informacyjne dotyczące pracy sądów.

GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania, założenia do kontroli oraz analizę danych i publikowanie wyników, a US Olsztyn za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych. Ministerstwo Sprawiedliwości nadzoruje pracę sądów w zakresie przekazywania danych do statystyki publicznej.

3.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

3.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ w zakresie cech demograficznych i społecznych osób rozwodzących się: płeć, data urodzenia, numer PESEL, status na rynku pracy (pracujący: praca najemna w sektorze publicznym, praca najemna w sektorze prywatnym, praca na rachunek własny w rolnictwie, praca na rachunek własny poza rolnictwem; bezrobotny; bierny zawodowo: emerytura, renta z tytułu niezdolności do pracy, inne niezarobkowe źródło; na utrzymaniu) oraz poziom wykształcenia (wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, gimnazjalne, podstawowe, niepełne podstawowe), miejsce zamieszkania w momencie wniesienia powództwa (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa;
- ✓ w zakresie informacji o małżeństwie i rozwodzie: daty: wydania prawomocnego wyroku orzekającego rozwód, uprawomocnienia wyroku, wniesienia powództwa i zawarcia małżeństwa; strona wnosząca powództwo o rozwód; rodzaj powództwa (o rozwód, o separację); orzeczenie o winie stron (mąż, żona, obie strony, bez orzeczenia); przyczyny rozkładu pożycia małżeńskiego ustalone w wyroku (niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu, naganny stosunek do członków rodziny, trudności mieszkaniowe, nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, niedobór seksualny, dłuższa nieobecność, różnice światopoglądowe, narkotyki, hazard i inne); informacje o pozostawaniu w prawnie orzeczonej separacji – data jej orzeczenia;
- ✓ dotyczące małoletnich dzieci: liczba dzieci i ich daty urodzenia; powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej (matce, ojcu, razem matce i ojcu, oddzielnie matce, oddzielnie ojcu, placówce wychowawczej, rodzinie zastępczej); dodatkowe informacje – kto złożył wniosek o powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej oraz czy rodzice przedstawili porozumienie o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem; wysokość zasądzonych alimentów;
- ✓ o zajmowaniu przez małżonków wspólnego lokalu mieszkalnego: orzeczenie sądu o mieszkaniu (uregulowanie sposobu korzystania z lokalu, eksmisja żony/męża, podział wspólnego mieszkania, przyznanie mieszkania jednemu ze współmałżonków, podział majątku wspólnego w odniesieniu do lokalu objętego wspólnością ustawową, brak orzeczenia o mieszkaniu);
- ✓ w zakresie informacji dodatkowych/kontrolnych: symbol akt sprawy rozwodowej wraz z symbolem siedziby sądu, numer aktu małżeństwa i symbol terytorialny USC, w którym akt został sporządzony.

Dane o rozwodach opracowywane są według miejsca zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o rozwód lub według siedziby sądu okręgowego orzekającego rozwód.
Do 1998 r. w podziale terytorialnym nie uwzględniano rozwodów z powództwa osób (jednej lub obojga) zamieszkałych za granicą. Począwszy od 1999 r. jako kryterium podziału na województwa (powiat, miasto i wieś) przyjęto województwo zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o rozwód lub – w przypadku, gdy pozew wniosła osoba zamieszkała za granicą – rozwód został zaliczony do województwa, które stanowi miejsce zamieszkania współmałżonka. W podziale terytorialnym nie uwzględnia się przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa zamieszkiwali za granicą.

3.4.2. Podstawowe pojęcia

Rozwód – rozwiązanie związku małżeńskiego przez odpowiedni sąd w formie określonej prawem. Stan cywilny (formalno-prawny) byłych współmałżonków to rozwiedziony/rozwiedziona.

Instytucję rozwodów w Polsce reguluje wprowadzone w dniu 1 stycznia 1946 r. dekretem z dnia 25 września 1945 r. – Prawo małżeńskie (Dz. U. z 1945 r. Nr 48, poz. 270)[13] oraz ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. poz. 59 z późn. zm.)[14].

Małoletnie dzieci – dzieci, które nie ukończyły 18-tego roku życia (w wieku 0–17 lat). W przypadku rozwodzących się współmałżonków, wiek dzieci określany jest w momencie orzeczenia rozwodu.

3.4.3. Współczynniki

Współczynnik rozwodów – stosunek liczby rozwodów orzeczonych w danym okresie (zazwyczaj roku) do liczby:

1) **ludności** w połowie okresu lub średniej liczby ludności lub liczony w stosunku do liczby ludności w wieku 20 lat i więcej – co zwiększa możliwość porównań. Współczynniki rozwodów (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym, tzn. badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca – liczbę faktów mnoży się przez 12, kwartału – przez 4, półrocza – przez 2, trzech kwartałów – przez 4/3.

$$\mathbf{W_{rt}} = \frac{\mathbf{R_t} * \mathbf{k_t}}{\bar{\mathbf{L}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{W_{rt}}$ – współczynnik rozwodów dla okresu t,
$\mathbf{R_t}$ – liczba rozwodów w okresie t,
$\mathbf{k_t}$ – zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla jakiego jest liczony współczynnik,
$\bar{\mathbf{L}}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 100 tys.).

2) **nowo zawartych małżeństw** w danym okresie (zazwyczaj roku):

$$\mathbf{W_{rmt}} = \frac{\mathbf{R_t}}{\mathbf{M}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{W_{rmt}}$ – współczynnik rozwodów w odniesieniu do zawartych małżeństw dla okresu t,
$\mathbf{R_t}$ – liczba rozwodów w okresie t,
$\mathbf{M}$ – liczba małżeństw zawartych w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (1000).

3.5. Prezentacja wyników

Dane o orzeczonych rozwodach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie, co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju. W udostępnianych danych według podziału terytorialnego nie uwzględnia się przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa zamieszkiwali za granicą. Tym samym poszczególne pozycje zestawienia (miasto/wieś, województwa, powiaty) nie sumują się do wartości ogółem. Ze względu na zachowanie tajemnicy statystycznej dane są udostępniane do poziomu powiatów.

Terminy i formy udostępniania danych o rozwodach:

- ✓ kwartalnie – dane o ogólnej liczbie orzeczonych rozwodów w kraju oraz współczynniki rozwodów na stronie internetowej GUS (Biuletyn Statystyczny – dane ogólne);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury rozwodów oraz według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób rozwodzących się, współczynniki rozwodów – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

[13] Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego

[14] Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy

Informacje o rozwodach prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca) – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw" – grudzień.

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej – zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademiccy, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o rozwodach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.html
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy: https://dbw.stat.gov.pl/
- ✓ Baza Eurostatu: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database.

3.6. Ewaluacja badania

Dane dotyczące cech osób rozwodzących się dostarczane są przez sądy okręgowe w sposób rzetelny i przekazywane kompletnie dla większości cech.
Otrzymywane od 2009 r. dane w postaci elektronicznej – dzięki bliskiej współpracy z Ministerstwem Sprawiedliwości – cechują się kompletnością wyższą niż we wcześniejszych latach. Udział braków danych w przypadku poszczególnych cech zmniejszył się o połowę. W przypadku cechy „status na rynku pracy" przed wprowadzeniem formy elektronicznej notowano najwyższy odsetek nieustalonego sięgający 6%, obecnie wynosi on 2%. Kolejny istotny udział braku informacji dotyczył zmiennej „poziom wykształcenia" – wynosił 3%, a obecnie niespełna 2%.

3.7. Rys historyczny

Wprowadzone od 1946 roku „Prawo małżeńskie" (Dekret z dnia 25 września 1945 r.; Dz.U. Nr 48, poz. 270[15]), doprowadziło do pełnej laicyzacji związku małżeńskiego i wprowadziło w całym kraju instytucję rozwodów. Zgodnie z powyższym dekretem małżeństwo mogło być zawarte tylko przed urzędnikiem stanu cywilnego i rozwiązane przez rozwód, jeżeli nastąpił stały rozkład pożycia małżonków. W pierwszym okresie obowiązywania nowego prawa małżeńskiego rozwiązana została formalnie duża część małżeństw, które rozpadły się już wcześniej przez długoletnie rozłączenie spowodowane działaniami wojennymi.
Obecnie obowiązujące w tym zakresie uregulowania przedstawia Kodeks rodzinny i opiekuńczy, który wszedł w życie w 1965 roku (Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku; Dz. U. Nr 9, poz. 59)[16].

W zakresie rozwodów statystyka otrzymywała: w latach 1946–1948 – sumaryczne zestawienia dla powiatów/gmin; w latach 1949–1973 – zbiorcze wykazy zawierające jednostkowe fakty z wybranymi cechami. Od 1974 r. wprowadzono indywidualne formularze statystyczne, a od 2009 r. dane są przekazywane elektronicznie w postaci jednostkowych rekordów.

[15] Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego
[16] Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy

4. Separacje

Informacje o separacjach są gromadzone w ramach badania „Małżeństwa. Rozwody. Separacje." (1.21.02), ujętego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Demografia". W ramach przedmiotowego tematu prowadzone są trzy oddzielne badania jednostkowe.

4.1. Cel badania

Celem badania jest dostarczenie informacji o separacjach, służących do oceny sytuacji bieżącej dotyczącej kondycji rodzin i ich rozpadu.

4.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

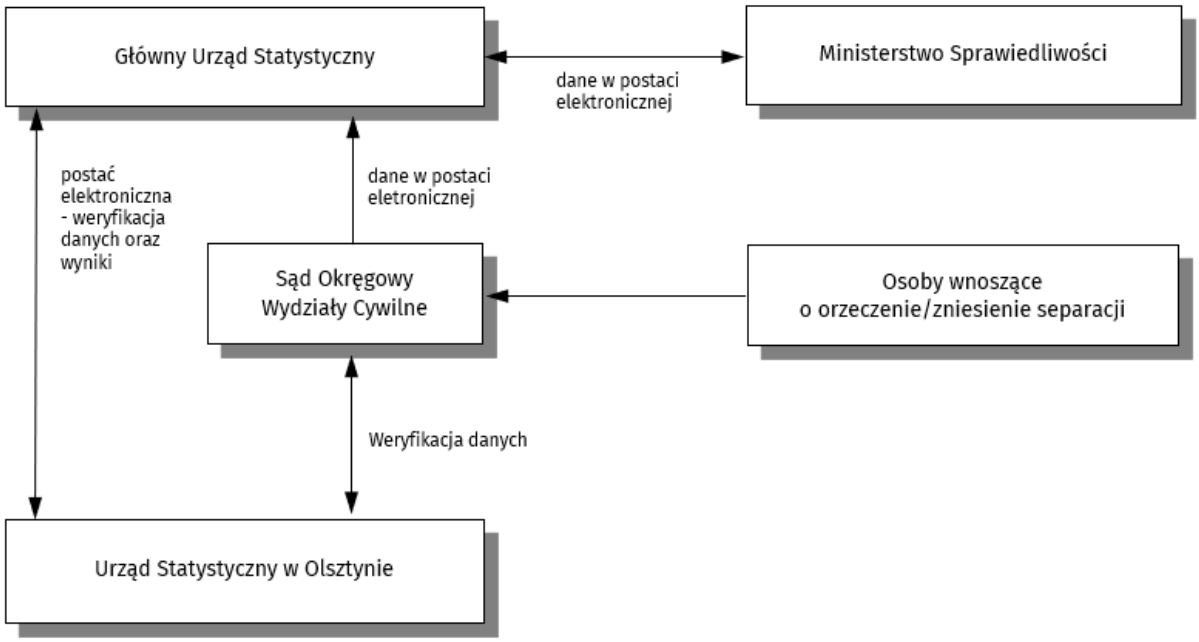
Podmiotem badania są separacje prawomocnie orzeczone oraz zniesione przez sąd w Polsce.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób, w stosunku do których sąd orzekł lub zniósł separację, a także informacje o małżeństwie, nieletnich dzieciach i samej separacji. Metodologia badania jest prowadzona zgodnie z zasadami wynikającymi z przepisów polskiego prawodawstwa (patrz 4.4.2. Podstawowe pojęcia).

4.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych o separacjach jest system informacyjny Ministerstwa Sprawiedliwości, tj. sprawozdawczość sądów. Do 2008 r. informacje o separacjach były gromadzone na formularzu statystycznym „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia separacji/zniesienia separacji" (D-S1). Od 2009 r. dane przesyłane są kwartalnie przez sądy w postaci elektronicznej. Przekazywane są dane jednostkowe w zakresie prawomocnie orzeczonych i zniesionych separacji oraz cech osób, których te fakty dotyczą.

Schemat 4. Organizacja badania separacji

Źródło: opracowanie własne

Badanie jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Urzędem Statystycznym w Olsztynie. Zakres gromadzonych danych jest uzgadniany z Ministerstwem Sprawiedliwości i uwzględnia jego potrzeby informacyjne dotyczące pracy sądów.

GUS jest odpowiedzialny za przygotowanie założeń do badania, analizę danych i publikowanie wyników, a US Olsztyn za przygotowanie systemu informatycznego badania, przetwarzanie i walidację danych oraz udostępnianie danych, w tym opracowanie zestawień danych i zasilanie baz danych. Ministerstwo Sprawiedliwości nadzoruje pracę sądów w zakresie przekazywania danych do statystyki publicznej.

4.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

4.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ w zakresie cech demograficznych i społecznych współmałżonków: płeć, data urodzenia, numer PESEL, status na rynku pracy (pracujący: praca najemna w sektorze publicznym, praca najemna w sektorze prywatnym, praca na rachunek własny w rolnictwie, praca na rachunek własny poza rolnictwem; bezrobotny; bierny zawodowo: emerytura, renta z tytułu niezdolności do pracy, inne niezarobkowe źródło; na utrzymaniu) oraz poziom wykształcenia (wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, gimnazjalne, podstawowe, niepełne podstawowe), miejsce zamieszkania w momencie wniesienia powództwa (w przypadku Polski – województwo, powiat, gmina, miejscowość; w przypadku zagranicy – kraj), kraj obywatelstwa;
- ✓ w zakresie cech o małżeństwie i separacji: daty: wydania prawomocnego wyroku orzekającego separację, zniesienia separacji, wniesienia powództwa i zawarcia małżeństwa; strona wnosząca powództwo o separację; orzeczenie o winie stron (mąż, żona, obie strony, bez orzeczenia); przyczyny rozkładu pożycia małżeńskiego ustalone w wyroku (niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu, naganny stosunek do członków rodziny, trudności mieszkaniowe, nieporozumienia na tle finansowym, niezgodność charakterów, niedobór seksualny, dłuższa nieobecność, różnice światopoglądowe, narkotyki, hazard i inne);
- ✓ dotyczące małoletnich dzieci: liczba dzieci i ich daty urodzenia; powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej (matce, ojcu, razem matce i ojcu, oddzielnie matce, oddzielnie ojcu, placówce wychowawczej, rodzinie zastępczej); dodatkowo informacje kto złożył wniosek o powierzenie wykonywania władzy rodzicielskiej oraz czy rodzice przedstawili porozumienie o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem; wysokość zasądzonych alimentów;
- ✓ o zajmowaniu przez małżonków wspólnego lokalu mieszkalnego: orzeczenie sądu o mieszkaniu (uregulowanie sposobu korzystania z lokalu, eksmisja żony/męża, podział wspólnego mieszkania, przyznanie mieszkania jednemu ze współmałżonków, podział majątku wspólnego w odniesieniu do lokalu objętego wspólnością ustawową, brak orzeczenia o mieszkaniu);
- ✓ w zakresie informacji dodatkowych/kontrolnych: symbol akt sprawy wraz z symbolem siedziby sądu, numer aktu małżeństwa i symbol terytorialny USC, w którym akt został sporządzony.

Dane o separacjach opracowywane są według siedziby sądu okręgowego lub miejsca zamieszkania osoby wnoszącej powództwo, a w przypadku zgodnego wniosku stron – według miejsca zamieszkania męża. Jako kryterium podziału na województwa (powiaty, miasto, wieś) przyjęto województwo zamieszkania osoby wnoszącej powództwo o separację lub – w przypadku, gdy pozew wniosła osoba zamieszkała za granicą – separacja została przypisana do województwa, w którym zamieszkiwał współmałżonek. W podziale terytorialnym nie uwzględnia się przypadków, gdy oboje małżonkowie w momencie wniesienia powództwa mieszkali za granicą.

4.4.2. Podstawowe pojęcia

Separacja prawna – uchylenie wspólnoty małżeńskiej bez prawa wstępowania w nowy związek małżeński przez którąkolwiek ze stron. Stan cywilny (formalno-prawny) osób w stosunku do małżeństwa, których sąd orzekł separację pozostaje bez zmian, czyli żonaty/zamężna.

Orzeczenia o separacji dokonuje odpowiedni sąd w formie przewidzianej prawem. W odróżnieniu od rozwodu – separacja nie ma charakteru ostatecznego rozwiązania małżeństwa; na zgodne żądanie małżonków sąd orzeka zniesienie separacji.

Małoletnie dzieci – dzieci, które nie ukończyły 18-tego roku życia (w wieku 0–17 lat). W przypadku współmałżonków pozostających w separacji, wiek dzieci określany jest w momencie orzeczenia separacji.

4.4.3. Współczynniki

Współczynnik separacji – stosunek liczby separacji orzeczonych w danym okresie (zazwyczaj roku) do liczby ludności w połowie okresu lub średniej liczby ludności lub liczony w stosunku do liczby ludności w wieku 20 lat i więcej – co zwiększa możliwość porównań.
Współczynniki separacji (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn. badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego za okres: miesiąca – liczbę faktów mnoży się przez 12, kwartału – przez 4, półrocza – przez 2, trzech kwartałów – przez 4/3.

$$W_{st} = \frac{S_t * k_t}{\bar{L}} * c$$

W_{st} – współczynnik separacji dla okresu t,
S_t – liczba separacji w okresie t,
k_t – zmienna przyjmująca wartości w zależności od okresu dla jakiego jest liczony współczynnik,
$\bar{L}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,
c – constans (1000 – najczęściej lub 10000 lub 100 tys.).

4.5. Prezentacja wyników

Dane o orzeczonych i zniesionych separacjach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie, co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju. Ze względu na niewielką liczebność zbioru (ok. 0,5 tys. rocznie) oraz zachowanie tajemnicy statystycznej dane są udostępniane w bardziej zagregowanej postaci.

Terminy i formy udostępniania danych o separacjach:

- ✓ kwartalnie – dane o ogólnej liczbie orzeczonych separacji oraz surowy współczynnik separacji na stronie internetowej GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ rocznie – maj następnego roku – w formie tablic publikacyjnych w zakresie liczby i struktury separacji oraz według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych osób będących w separacji – na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Informacje o separacjach prezentowane są na stronie internetowej GUS m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca)" – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień.

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej – zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze,

szkoły wyższe (nauczyciele akademiccy, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o separacjach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.html
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy https://dbw.stat.gov.pl/

4.6. Ewaluacja badania

Dane dotyczące cech osób separowanych obecnie są dostarczane przez sądy okręgowe w sposób rzetelny i przekazywane kompletnie dla większości cech.

Podobnie jak w przypadku danych o rozwodach – od 2009 r. – informacje o separacjach GUS otrzymuje w postaci elektronicznej. Bliska współpraca z Ministerstwem Sprawiedliwości sprawia, że kompletność poszczególnych zmiennych jest na wysokim poziomie. Odsetek braku danych dla cechy „poziom wykształcenia" wynosi od wielu lat ok. 4%.

4.7. Rys historyczny

Instytucja separacji została wprowadzona w Polsce w grudniu 1999 r. ustawą z dnia 21 kwietnia 1999 r. o zmianie ustaw: Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 1999 r., Nr 52, poz. 532)[17].
Dane są przekazywane począwszy od 1999 r. – początkowo na indywidualnych formularzach statystycznych, a od 2009 r. – elektronicznie, w postaci jednostkowych rekordów.

[17] Ustawa z dnia 21 maja 1999 r. o zmianie ustaw Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw.

5. Zgony

Informacje o zgonach gromadzone są w ramach badania „Zgony. Umieralność. Trwanie życia" (1.21.09) ujętego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Demografia". W ramach przedmiotowego tematu prowadzone są: badanie jednostkowe, tj. zgony oraz badanie wtórne – umieralność oraz trwanie życia, dla których głównym elementem są szczegółowe dane z zakresu zgonów. Poniżej została przedstawiona metodologia badania jednostkowego.

5.1. Cel badania

Celem badania jest pozyskiwanie informacji o zgonach, co umożliwia obserwację procesów demograficznych w zakresie umieralności i trwania życia. Struktura i natężenie zgonów (w tym zgonów niemowląt) są odzwierciedleniem (w dłuższych okresach) rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju, powiązanego z postępem medycznym, funkcjonowaniu systemu ochrony zdrowia, poprawą stanu sanitarno-epidemiologicznego oraz ekologicznego, bezpieczeństwa i higieny życia oraz warunków pracy, a także stanu świadomości społeczeństwa na temat profilaktyki zdrowotnej.

Bardzo ważnym elementem badania są przyczyny zgonów, które stanowią podstawę m.in. dla oceny kondycji zdrowotnej populacji, analiz epidemiologicznych czy opracowywania programów profilaktycznych i map potrzeb zdrowotnych. Są także źródłem informacji dla instytutów medycznych czy samych lekarzy i naukowców dla prowadzenia własnych badań naukowych, opracowań analitycznych oraz realizacji projektów badawczych.

Zgony jako jeden z podstawowych elementów ruchu naturalnego ludności stanowią – w okresach międzyspisowych – składnik bilansów ludności według płci, wieku oraz stanu cywilnego dających podstawę do prowadzenia pogłębionych analiz dotyczących uwarunkowań rozwoju ludności.

Wyniki badania zgonów są wykorzystywane do corocznego wyznaczenia prawdopodobieństwa zgonu w tablicach trwania życia, a także stanowią podstawę opracowania prognoz ludności.

5.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania jest zgon osoby. Badaniem objęte są:

- zgony, które miały miejsce na terytorium RP. Oznacza to, że statystyka zgonów gromadzi informacje także o osobach zmarłych, które przebywały w Polsce czasowo – dane te są opracowywane i ujmowane w ogólnej liczbie zgonów. Nie są ujmowane przypadki zgonów, dla których kraj zamieszkania osoby zmarłej to zagranica.
- zgony osób przebywających czasowo za granicą, w przypadku których zarejestrowano ten fakt w Polsce (osoba uprawniona otrzyma wówczas polski akt zgonu). W przypadku tych zgonów uzyskiwany jest ograniczony zakres cech, dane te nie są ujmowane w statystyce zgonów.

Przedmiotem badania są dane w zakresie cech demograficznych i społecznych osób zmarłych, dane medyczne oraz okoliczności zgonu.

5.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Źródłem danych statystycznych o zgonach są systemy i rejestry administracyjne, tj. rejestr stanu cywilnego (RSC), rejestr PESEL oraz system informacji w ochronie zdrowia.
Głównym źródłem informacji o zgonach (w tym o zgonach niemowląt) jest dokument podstawowy dla akt stanu cywilnego, stanowiący podstawę do wystawienia aktu zgonu, tj. „Karta zgonu" (Dz. U. 2023, poz. 2734[18]) oraz dokumentacja urzędów stanu cywilnego i informacje pochodzące z systemu informacji w ochronie zdrowia. Zgodnie z zapisami artykułu 94, ust. 3 ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. 2025 poz. 594)[19], dane ze zgłoszenia protokołu zgonu dziecka poniżej roku życia są pozyskiwane przez kierownika urzędu stanu

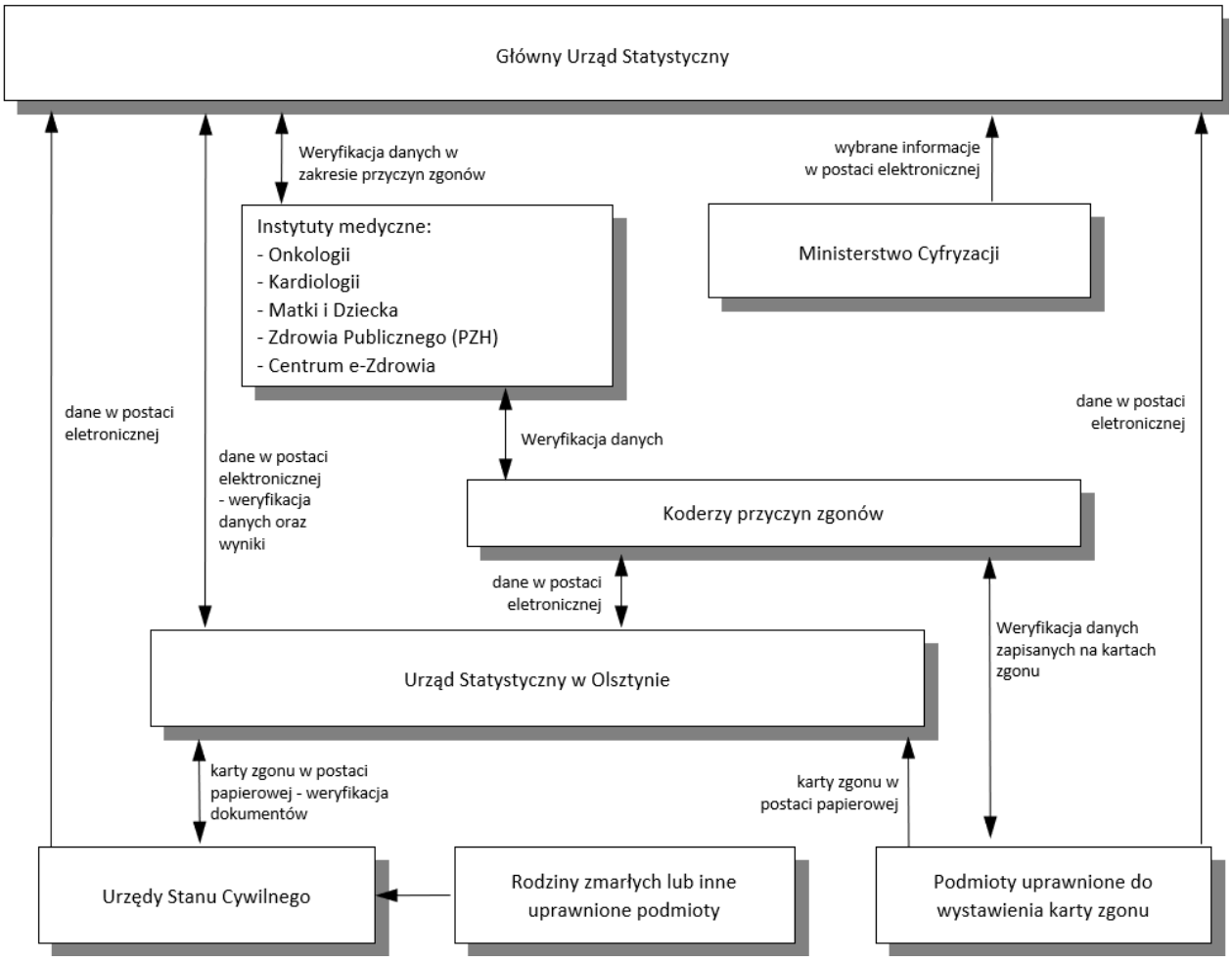
[18] Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2023 r. w sprawie wzoru karty zgonu
[19] Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego

cywilnego i przesyłane służbom statystyki publicznej. Zgodnie z zapisami artykułu 11, pkt. 3e ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)[20], podmioty uprawnione do ustalenia zgonu i jego przyczyny przetwarzają i przekazują, dla potrzeb statystyki publicznej, dane zawarte w karcie zgonu w części przeznaczonej dla potrzeb statystyki publicznej.

Informacje pozyskiwane w oparciu o zapisy z Karty zgonu i gromadzone w rejestrze stanu cywilnego, rejestrze PESEL oraz w systemie informacji w ochronie zdrowia statystyka publiczna wykorzystuje do swych badań w sposób wtórny, jednostkami sprawozdawczymi są urzędy stanu cywilnego oraz podmioty uprawnione do wystawienia karty zgonu. Informacje o osobie zmarłej i o zgonie są przekazywane przez USC do GUS na bieżąco i sukcesywnie w postaci elektronicznej. Dodatkowo – ze względu na oryginalny opis słowny przyczyn zgonu (przebiegu choroby) sporządzony przez lekarza – przekazywany jest także dokument w formie papierowej (kserokopia I części karty zgonu oraz oryginał części III). Drugim źródłem danych o zgonach są informacje przekazywane bezpośrednio służbom statystyki publicznej przez podmioty uprawnione do wystawienia karty zgonu.

Dodatkowo, w celach kontrolnych, Ministerstwo Cyfryzacji przekazuje miesięczne zestawienie aktów zgonów sporządzonych przez USC. MC jest odpowiedzialne za system informatyczny i oprogramowania funkcjonujące w USC, m.in. zasilające GUS.

Schemat 5. Organizacja badania zgonów

Źródło: opracowanie własne

Badanie zgonów i umieralności jest prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny i Urząd Statystyczny w Olsztynie. US Olsztyn przygotowuje system informatyczny, przetwarza dane oraz zajmuje się ich walidacją

[20] Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych

oraz udostępnianiem danych, w tym opracowaniem zestawień i zasilaniem baz danych. Natomiast GUS odpowiada za opracowanie założeń do badania, założeń do walidacji, analizę danych i publikowanie wyników. Proces rejestracji danych, jak i ich opracowywanie odbywa się w dwóch etapach:

Pierwszy etap opracowania – bez przyczyn zgonów

W tej fazie badania są rejestrowane wszystkie informacje (z wyjątkiem przyczyn zgonu) oraz poddawane kontroli kompletności – formalnej i zakresowej, a także kontroli logicznej. Dane uzyskane na tym etapie opracowania są elementem bilansu liczby i struktury ludności (według płci i wieku do poziomu gminy). Ponadto I etap jest bazą opracowań danych rocznych o osobach zmarłych w różnych ujęciach (według płci, wieku, stanu cywilnego, poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania osób zmarłych oraz miejsca i okoliczności zgonu).

Dane roczne o zgonach nie powiązane z przyczynami zgonów są dostępne w terminach – w marcu (w podstawowym zakresie: płeć, gmina zamieszkania) oraz w maju następnego roku (pełne dane).

Drugi etap opracowania – według przyczyn zgonów

Wynikiem tej fazy opracowania jest ustalenie wyjściowej przyczyny zgonu. Proces ten jest zinformatyzowany, chociaż kodowanie opiera się na oryginalnych zapisach na kartach zgonu dokonanych przez lekarzy stwierdzających zgon. Przekazane przez USC (do US Olsztyn) dokumenty w wersji papierowej są skanowane i przekazywane do koderów w odpowiednio przygotowanym programie. W dedykowanej aplikacji koder odczytuje opisy przyczyn zgonu z obrazu i po analizie wpisuje kod wyjściowej przyczyny w odpowiednie pole formularza elektronicznego. Proces kodowania zakłada bezpośredni kontakt z lekarzem, który stwierdził zgon w celu konsultacji, a także możliwość sięgania do indywidualnej dokumentacji medycznej.
Począwszy od danych za 2021 rok GUS rozpoczął kodowanie wszystkich przyczyn zgonów zawartych na karcie zgonu, tj. wyjściową, wtórną i bezpośrednią. W dalszym ciągu GUS opracowuje i publikuje dane o przyczynach zgonu według wyjściowej przyczyny zgonu. Informacje o wszystkich przyczynach nie są publikowane na stronie internetowej GUS, niemniej po zamknięciu zbiorów rocznych możliwe jest ich udostępnianie jednostkom naukowym zgodnie z indywidualnym zamówieniem.
Kody przyczyn zgonów są nadawane zgodnie z Międzynarodową Statystyczną Klasyfikacją Chorób i Problemów Zdrowotnych – X Rewizja (ICD-10)[21], która obowiązuje w Polsce od 1997 roku w zakresie orzecznictwa o przyczynach zgonów (w zakresie chorobowości – od 1996 r.). ICD-10 zawiera ok. 12 tys. kodów – w Polsce stosowanych jest ok. 3 tys. kodów przyczyn zgonów. Funkcję kodera wykonuje obecnie kilkunastu lekarzy zaprzysiężonych co do obowiązku bezwzględnego przestrzegania tajemnicy statystycznej.

W dalszym procesie opracowywania zakodowane przyczyny zgonu są poddawane kontroli – między innymi programem walidacji przyczyn zgonów w powiązaniu z płcią i wiekiem osób zmarłych. Kolejnym krokiem opracowania informacji o przyczynach zgonu jest weryfikacja danych dokonywana przez naukowe instytuty medyczne (Narodowy Instytut Onkologii, Matki i Dziecka, Narodowy Instytut Kardiologii oraz Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego – PZH). Następnie, wskazane do weryfikacji przez instytuty przypadki orzeczeń, podlegają kolejnemu sprawdzeniu (przez koderów) poprzez sięgnięcie do konkretnej karty zgonu oraz konsultację z lekarzem orzekającym zgon, a także sprawdzenie dokumentacji medycznej.

Wyniki opracowania danych o zgonach według przyczyn są dostępne w IV kwartale następnego roku.

5.4. Zmienne w badaniu – główne pojęcia i współczynniki

5.4.1. Zmienne

W badaniu gromadzone są następujące informacje:

- ✓ z Rejestru Stanu Cywilnego: kraj miejsca zdarzenia, powód sporządzenia aktu zgonu, data sporządzenia aktu zgonu, oznaczenie aktu zgonu, data zgonu, a w przypadku zgonu niemowlęcia data oraz godzina i minuta zgonu, rok zawarcia związku małżeńskiego rodziców zmarłego dziecka, PESEL wdowca/wdowy, data urodzenia matki dziecka, stan cywilny, miejsce zgonu (miejscowość), PESEL, obywatelstwo, miejsce urodzenia, rodzaj karty zgonu, płeć, data urodzenia.

[21] Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, Rewizja Dziesiąta

- ✓ z Rejestru PESEL: PESEL, miejsce zameldowania na pobyt stały (ostatnie) – kod TERYT województwa, powiatu i gminy, kod SIMC miejscowości, data zameldowania na pobyt stały, miejsce zameldowania na pobyt czasowy (ostatnie) – kod TERYT województwa, powiatu i gminy, kod SIMC miejscowości, data początku okresu zameldowania na pobyt czasowy, data końca zamierzonego okresu zameldowania na pobyt czasowy, data zgonu, oznaczenie aktu zgonu, obywatelstwo, data zawarcia związku małżeńskiego.
- ✓ z systemu informacji w ochronie zdrowia: uwzględnienie wyników sekcji zwłok w opisie przyczyny zgonu, PESEL, punkty w skali Apgar, kolejność urodzenia dziecka, wielorakość porodu, okres trwania ciąży, przyczyna zgonu, długość ciała dziecka przy urodzeniu, ciężar ciała dziecka przy urodzeniu, przeprowadzenie sekcji zwłok lub innego badania post mortem, osoba stwierdzająca przyczynę zgonu, zgon z powodu choroby zakaźnej, okres przebywania w Polsce, miejsce zamieszkania osoby zmarłej, wykształcenie, rodzaj karty zgonu, miejsce zgonu.

Dane o zgonach opracowywane są według miejsca zamieszkania osoby zmarłej, tj. według gmin, a także – ze względu na specyfikę tematu – według USC/gminy rejestracji zgonu (miejsca zdarzenia).

5.4.2. Podstawowe pojęcia

Zgon – trwałe, czyli nieodwracalne ustanie czynności narządów niezbędnych do życia (niezależnie od okresu po urodzeniu żywym), w konsekwencji czego następuje ustanie czynności życiowych całego ustroju.

Zgon niemowlęcia – zgon dziecka w wieku poniżej 1 roku.

Zgon noworodka – zgon dziecka, które nie osiągnęło wieku czterech tygodni (0–27 dni).

Umieralność – liczba zgonów w określonej populacji w danym czasie. Jest to miara demograficzna i epidemiologiczna, wyrażana zazwyczaj jako współczynnik zgonów na 1000 lub 100 000 ludności.

Umieralność noworodków (umieralność neonatalna) – zgony dzieci, które nie osiągnęły wieku czterech tygodni (0–27 dni). Wyróżnia się:

1) wczesne zgony noworodków tj. następujące w ciągu pierwszych 7 dób życia (0–6 dni) (wczesna umieralność niemowląt),
2) późne zgony noworodków tj. następujące po upływie 7 dób życia, lecz przed upływem 28 ukończonych dób życia.

Umieralność okołoporodowa – wszystkie urodzenia martwe i zgony niemowląt (zmarłych w pierwszym tygodniu życia), których waga urodzeniowa wynosiła co najmniej 500 g lub (gdy nie jest znany ciężar urodzeniowy) urodzone po odpowiednim okresie trwania ciąży (22 tygodnie) lub osiągające odpowiednią długość ciała (25 cm od szczytu czaszki do pięty).
Powyższa definicja zalecana jest przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) dla celów krajowych. Dla celów porównań międzynarodowych zalecane jest prezentowanie wyłącznie "standardowych statystyk okołoporodowych", tj. ujmowanie noworodków martwo urodzonych i wczesnych zgonów noworodków, które w chwili urodzenia ważyły co najmniej 1000 g lub – gdy nie jest znany ciężar urodzeniowy – urodzonych po 28 tygodniach trwania ciąży lub – osiągających co najmniej 35 cm długości ciała.

Nadumieralność – natężenie umieralności grupy osób wykazującej umieralność wyraźnie wyższą niż inna lub kilka innych grup.

Wskaźnik nadumieralności jest miarą względną, wyrażoną procentowo jako stosunek – np. współczynnika zgonów mężczyzn do współczynnika zgonów kobiet.

Przyczyna zgonu – choroba, stan chorobowy, nieprawidłowość rozwojowa, uraz lub zatrucie, które spowodowały zgon lub przyczyniły się do zgonu oraz okoliczności wypadku lub gwałtu, których skutkiem były te urazy.
W praktyce medycznej wyodrębnia się trzy etapy, tj. przyczynę zgonu:

1) wyjściową, za którą uważa się chorobę lub stan stanowiące początek okresu chorobowego doprowadzającego do zgonu albo uraz lub zatrucie, jak również okoliczności wypadku lub gwałtu (tzw. zewnętrzna przyczyna) doprowadzające do zgonu,
2) wtórną, za którą przyjmuje się chorobę lub uraz albo okoliczności wypadku – będące następstwem wyjściowej przyczyny zgonu,

3) bezpośrednią, którą stanowi choroba stająca się ostateczną przyczyną zgonu w następstwie choroby, urazu lub zatrucia, albo okoliczności wypadku będących wyjściową i wtórną przyczyną zgonu.

Do opracowań statystycznych danych o zgonach według przyczyn przyjmuje się wyjściową przyczynę zgonu.

Umieralność według przyczyn – iloraz liczby zmarłych w wyniku danej przyczyny do ogólnej liczby ludności w połowie tego okresu lub do średniego stanu ludności.

Śmiertelność – iloraz liczby zgonów spowodowanych daną chorobą do liczby chorych na tę chorobę. Pojęcie 'śmiertelność' jest rzadko stosowane w demografii, jego przytoczenie w tym miejscu jest spowodowane częstym używaniem go zamiast terminu 'umieralność'. Stosowanie tych pojęć zamiennie jest błędem.

5.4.3. Współczynniki

Współczynnik zgonów (umieralności) – stosunek liczby zgonów w badanym okresie (na badanym obszarze, np. miasta/wieś lub gmina) do liczby ludności w połowie tego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie (na badanym obszarze).
Współczynniki zgonów (podobnie jak dotyczące innych współczynników z ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym, tzn., że badane fakty zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca – liczbę zdarzeń mnoży się przez 12; kwartału – przez 4; półrocza – przez 2; trzech kwartałów – przez 4/3.

$$\mathbf{Wz_t} = \frac{\mathbf{Z_t}}{\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wz_t}$ – współczynnik zgonów w danym okresie t
$\mathbf{Z_t}$ – liczba zgonów w danym okresie t
$\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{t}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t
$\mathbf{c}$ – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Cząstkowe współczynniki zgonów – mogą być wyznaczane według różnych cech, najczęściej według:

wieku ludności – liczba zgonów osób w danym wieku w stosunku do średniej liczby ludności w tym wieku:

$$\mathbf{Wzc_t} = \frac{\mathbf{Z_{xt}}}{\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{{xt}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wzc_t}$ – współczynnik zgonów cząstkowy w danym okresie t
$\mathbf{Z_{xt}}$ – liczba zgonów w danym wieku x i w danym okresie t
$\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{{xt}}$ – liczba ludności w danym wieku x według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t
$\mathbf{c}$ – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

przyczyn zgonów – liczba osób zmarłych w wyniku danej przyczyny (grupy przyczyn) w stosunku do średniej liczby ludności:

$$\mathbf{Wzcp_t} = \frac{\mathbf{Zp_t}}{\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wzcp_t}$ – współczynnik cząstkowy zgonów w wyniku danej przyczyny w danym okresie t
$\mathbf{Zp_t}$ – liczba zgonów w wyniku danej przyczyny w danym okresie t
$\bar{\mathbf{L}}_\mathbf{t}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t
$\mathbf{c}$ – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Współczynnik zgonów niemowląt – stosunek/iloraz liczby zgonów niemowląt w badanym okresie do liczby urodzeń żywych w tym okresie.

$$\mathbf{Wzn_t} = \frac{\mathbf{Zn_t}}{\mathbf{U\dot{z}_t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wzn_t}$ – współczynnik zgonów niemowląt w danym okresie t
$\mathbf{Zn_t}$ – liczba zgonów niemowląt w danym okresie t
$\mathbf{U\dot{z}_t}$ – liczba urodzeń żywych w danym okresie t
$\mathbf{c}$ – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

Współczynnik umieralności okołoporodowej – stosunek/iloraz liczby urodzeń martwych i zgonów niemowląt w wieku 0–6 dni do liczby urodzeń żywych i martwych w tym okresie.

$$\mathbf{Wuo_t} = \frac{\mathbf{Zn(0-6)_t} + \mathbf{Um_t}}{\mathbf{Uog_t}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wuo_t}$ – współczynnik umieralności okołoporodowej w danym okresie
$\mathbf{Zn(0-6)_t}$ – liczba zgonów niemowląt w wieku 0–6 dób w badanym okresie
$\mathbf{Um_t}$ – liczba urodzeń martwych w badanym okresie
$\mathbf{Uog_t}$ – liczba urodzeń ogółem (żywe i martwe) w badanym okresie
$\mathbf{c}$ – constans (1000 lub 10000 lub 100000)

5.5. Prezentacja wyników

Dane o zgonach są dostępne do poziomu gminy zamieszkania oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie, co umożliwia prezentowanie wyników dla każdej jednostki podziału terytorialnego (administracyjnego) oraz statystycznego kraju.

Terminy i formy udostępniania danych o zgonach:

- ✓ miesięcznie – jako wstępna informacja o ogólnej liczbie zgonów (w tym zgonów niemowląt) – strona internetowa GUS (Biuletyn Statystyczny);
- ✓ półrocznie/rocznie – dane o ogólnej liczbie zgonów, w tym zgonów niemowląt oraz surowe współczynniki zgonów według podziału terytorialnego (województwa, powiaty i gminy) w tzw. tablicy bilansowej na stronie internetowej GUS (baza Demografia) – październik (za I półrocze) oraz kwiecień następnego roku (za cały rok);
- ✓ rocznie:
  - maj – w formie tablic publikacyjnych w zakresie danych bez uwzględnienia przyczyn zgonów, tj. liczba i struktura osób zmarłych według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych; informacje o miejscu i okolicznościach zgonu, dane ogólnopolskie oraz według regionów, województw, podregionów i powiatów, a także na stronie internetowej GUS (baza Demografia);
  - październik – w formie tablic publikacyjnych w zakresie danych uwzględniających przyczyny zgonów, tj. liczba i struktura osób zmarłych według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych; informacje o miejscu i okolicznościach zgonu w powiązaniu z przyczynami zgonów – dane ogólnopolskie i według województw oraz wybrane dane dla regionów, województw, podregionów i powiatów a także na stronie internetowej GUS (baza Demografia).

Dodatkowo możliwe jest udostępnienie danych rocznych w formie danych jednostkowych przy zachowaniu tajemnicy statystycznej – zgodnie z zapisami przepisów ustawy o statystyce publicznej jako realizacja potrzeb użytkowników: administracja państwowa i rządowa – centralna i terenowa, placówki naukowe/badawcze, szkoły wyższe (nauczyciele akademiccy, studenci), media i inni użytkownicy indywidualni (osoby fizyczne i instytucje).

Informacje o zgonach i umieralności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m. in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca)" – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw" – grudzień,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec.

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy krajowe i międzynarodowe.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o zgonach w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.html
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/StartIntro.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy: https://dbw.stat.gov.pl/
- ✓ STRATEG: https://strateg.stat.gov.pl/#/
- ✓ Baza Eurostatu: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database

5.6. Ewaluacja badania

Dane o zgonach gromadzone przez GUS charakteryzują się 100% kompletnością rejestracji zdarzeń. Podobnie jest w przypadku kompletności w zakresie podstawowych danych o osobach zmarłych, tj. cech takich jak płeć, czy wiek. Kompletność większości zmiennych jest zadawalająca, braki informacji nie przekraczają obecnie 5%. W związku ze zmianą od 1 stycznia 2024 r. ustawy Prawo o aktach stanu cywilnego zmianie uległ sposób pozyskiwania danych o zarejestrowanych zgonach w zakresie cech dziecka oraz miejsca zamieszkania osoby zmarłej, jej wykształcenia oraz miejsca zgonu. Informacje te pochodzą ze sprawozdawczości podmiotów wykonujących działalność leczniczą. Zmiana gestora danych spowodowała wzrost liczby nieustalonych cech. Z uwagi na niekompletność informacji o miejscu zamieszkania osoby zmarłej, dane uzupełniono w oparciu o rejestr PESEL na podstawie miejsca zameldowania. Natomiast braki informacji w zakresie poziomu wykształcenia osoby zmarłej oszacowano na podstawie wyników NSP'2021.

Umieralność okołoporodowa

W latach 2015–2017 miało miejsce istotne ograniczenie zakresu prezentowanych danych dotyczących umieralności okołoporodowej. Przyczyną były zmiany wprowadzone w 2015 r. w zakresie systemu rejestracji aktów stanu cywilnego, a przede wszystkim zmiana wzoru karty urodzenia martwego. Ograniczenie cech na karcie uniemożliwiło wyodrębnienie urodzeń martwych spośród wszystkich zgonów płodów rejestrowanych poprzez nowy wzór karty. Dane o urodzeniach martwych były szacowane (więcej patrz pkt 1.6.). Od 2018 r. ponownie obowiązuje wzór karty urodzenia martwego zawierający pełny zakres zmiennych.

Przyczyny zgonów

Jak wspomniano wcześniej Polska jest krajem o 100% kompletności rejestracji zgonów, także większość zmiennych gromadzonych w ramach badania należy ocenić jako jakościowo dobre, są kompletne pod względem podmiotowym i przedmiotowym. Wyjątek stanowi od wielu lat jakość i rzetelność danych o przyczynach zgonów.

Światowa Organizacja Zdrowia od lat wyklucza Polskę z analiz porównawczych dotyczących umieralności według przyczyn. Podstawą wykluczenia danego kraju jest co najmniej 25% udział zgonów o "bezużytecznych określeniach/opisach przyczyn" (*garbage codes* – termin przyjęty przez WHO; dosłownie: *kody śmieciowe, odpadki*).

WHO ogłosiło listę chorób i określeń medycznych (ujętych w Klasyfikacji ICD X), które w żadnym przypadku nie powinny być używane do wskazania jako wyjściowa przyczyna zgonu, a nawet wpisywane na karcie zgonu. Znalazły się na niej m.in.: 'zatrzymanie krążenia' (powinna być wskazana choroba, której skutkiem było to zatrzymanie), 'niewydolność serca' (czym było spowodowane?), starość itp. W 2016 r. w Polsce przypadków orzeczeń *garbage codes* było prawie 30%. Oprócz Polski z międzynarodowych analiz porównawczych wyłączone były między innymi kraje takie jak: Argentyna, Azerbejdżan, Bułgaria, Grecja, Gwatemala czy Kataru. W ostatnich latach jakość danych o przyczynach zgonów stopniowo poprawiała się, a udział kodów bezużytecznych uległ zmniejszeniu. W 2024 r. odsetek *garbage codes* wyniósł 18,1%. Szczegółowe informacje z tego zakresu są corocznie publikowane na stronie internetowej GUS w Obszarach tematycznych – zakładka Statystyka przyczyn zgonów[22].

Jak przedstawiono wcześniej gromadzone i szeroko upowszechniane przez Główny Urząd Statystyczny informacje o przyczynach zgonów są oparte na sporządzanych przez lekarzy (na kartach zgonu) opisach przyczyn zgonów. Zatem, rzetelne i skrupulatne wypełnianie kart zgonów powinno być traktowane jako nieodzowna praktyka zwiększająca wartość merytoryczną danych o przyczynach zgonów. Właściwe i precyzyjne opisy przyczyn zgonów decydują o jakości i użyteczności tych danych dla ustalania poprawności stosowanych metod leczenia czy weryfikowania stawianych w pracach naukowych hipotez. Rekomenduje to także Eurostat w jednym z 40-stu zaleceń dotyczących wystawiania kart zgonów wskazując na konieczność stałego edukowania pracowników ochrony zdrowia uczestniczących w procesie opisywania przyczyn zgonów, cyt.: „Powinno być rozwijane podstawowe szkolenie w zakresie poświadczania zgonów dla studentów medycyny, oraz zapewniony ciągły rozwój zawodowy lekarzy w tym zakresie"[23].

W Polsce niska jakość informacji o przyczynach zgonów wynika z nieprawidłowego przedstawiania – przez lekarzy orzekających – procesu i przyczyn, które doprowadziły do zgonu. Podstawowym problemem jest pominięcie chronologicznego opisu łańcucha przyczyn/chorób odpowiedzialnych za zgon chorego lub nieprawidłowe jego przedstawienie, a w konsekwencji niewłaściwe lub nieprecyzyjne wskazanie wyjściowej przyczyny zgonu. Jak wspomniano wcześniej w 2016 r. przypadków *garbage codes* było prawie 30%, co oznacza, że dla ponad 113 tys. zgonów nieprawidłowo opisano ich przyczyny. Obecnie przypadków takich jest blisko 74 tys.
Wpisywane na kartach zgonów (jako jedyny opis – często powtórzony trzykrotnie) terminy: 'zatrzymanie krążenia', 'ustanie oddychania', a także 'ustanie krążenia i oddychania', 'niewydolność serca' lub 'niewydolność wielonarządowa', 'starość' (już dla osób w wieku około 70 lat), czy w końcu 'śmierć naturalna' i 'przyczyna nieznana' są nieprecyzyjne i całkowicie bezużyteczne. W konsekwencji przekładają się na „bezużyteczne kody", które w większości można zinterpretować jako „pacjent zmarł z powodu śmierci".

Warto podkreślić, że GUS w ramach prac nad poprawą jakości danych o przyczynach zgonów, opracował szereg materiałów szkoleniowych (m.in. podręcznik opisywania przyczyn zgonów) możliwych do wykorzystania przez już praktykujących lekarzy orzeczników, a także dla studentów medycyny. Materiały zostały przedstawione Ministerstwu Zdrowia w celu skierowania do dalszych prac (np. włączenie tej tematyki do programu studiów medycznych). Bezpośrednie zaangażowanie się MZ w propagowanie wśród lekarzy (także przyszłych) stwierdzających zgon prawidłowego opisywania jego przyczyn (cyklu zdarzeń/chorób, które poprzedziły zgon osoby) zdecydowanie poprawiłoby jakość tych danych.
Jednakże do chwili obecnej sytuacja nie zmieniła się, nadal to GUS sprawuje merytoryczną i finansową opiekę nad badaniem przyczyn zgonów i bierze odpowiedzialność za jego jakość.

Pewną nadzieję w rozwiązaniu problemu stwarza przewidywane wdrożenie elektronicznej karty zgonu (eKZ), co mogłoby istotnie usprawnić rejestrację danych o przyczynach zgonu i podnieść ich jakość. Wprowadzenie elektronicznej formy karty zgonu i uzyskiwanie wszystkich informacji medycznych wprost z jednostek ochrony zdrowia (szpitali, lekarzy) w postaci zdigitalizowanej, zdecydowanie poprawiłoby ten proces. To z kolei umożliwiłoby wdrożenie oprogramowania do jego automatyzacji (automatyczne kodowanie), co poprawiłoby dokładność ustalania przyczyn zgonów oraz ograniczyło liczbę kodów „bezużytecznych". Zdigitalizowanie i zautomatyzowanie procesu kodowania przyczyn zgonu przyczyniłoby się również do wyeliminowania zjawiska regionalizacji orzekania przyczyn zgonów. Rozbieżności między województwami należy szukać przede

[22] Główny Urząd Statystyczny / Obszary tematyczne / Ludność / Statystyka przyczyn zgonów
[23] Podręcznik poświadczania przyczyn zgonów w Europie

wszystkim w niedostatecznym przeszkoleniu kadry medycznej w tym zakresie, ale także może ona leżeć w stosowaniu różnych zasad kodowania przez koderów.

Organizacja badania

Pewne problemy można wskazać także w organizacji badania, a konkretnie przekazywania do GUS danych medycznych o zgonie (w tym opisu przyczyn zgonu). Jak opisano wyżej, odbywa się to w zdecydowanej większości za pośrednictwem USC.

GUS od kilkunastu lat prowadzi prace nad uproszczeniem i skróceniem drogi przesyłania danych poprzez wprowadzenie elektronicznej karty zgonu i uzyskiwanie informacji medycznych wprost z jednostek ochrony zdrowia (szpitali, lekarzy) z pominięciem USC, a przede wszystkim wersji papierowej karty zgonu. Wdrożenie wspomnianej wyżej elektronicznej karty zgonu powinno spowodować zmiany organizacyjne polegające na rozdzieleniu dróg przekazywania do GUS informacji medycznych o zgonie i osobie zmarłej (bezpośrednio z jednostek ochrony zdrowia) od danych administracyjnych (z USC).

Wprowadzone 1 stycznia 2024 r. zmiany w zapisach Ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 2024.576 art. 11[24]) zmieniły zakres i sposób przekazywania danych o zgonach. Karta zgonu składa się obecnie z trzech części, przeznaczonych: do zarejestrowania zgonu w USC, dla administracji cmentarza oraz dla potrzeb statystyki publicznej.

USC w dalszym ciągu przekazują dane statystyczne z zakresu rejestracji stanu cywilnego w formie elektronicznej, natomiast dane wyszczególnione w części III karty zgonu, m.in. dotyczące przyczyn zgonu, powinny być przekazywane bezpośrednio przez podmioty medyczne. W świetle nowych przepisów, podmioty uprawnione do wystawienia karty zgonu przekazują i przetwarzają dane dotyczące cech osoby zmarłej zawarte w III części kart zgonu służbom statystyki publicznej w postaci papierowej lub elektronicznej. Niestety ze względu na niedostosowanie wielu podmiotów leczniczych do nowej organizacji badania, USC przekazują do statystyki publicznej – oprócz danych administracyjnych w formie elektronicznej – kopię części I karty zgonu (przeznaczonej do zarejestrowania zgonu) oraz – jeżeli posiadają – oryginał części III karty zgonu (przeznaczonej dla potrzeb statystyki publicznej) w formie papierowej.

W celu ułatwienia przekazywania przez podmioty lecznicze na potrzeby statystyki publicznej wymaganych danych w formie elektronicznej, Główny Urząd Statystyczny przygotował narzędzie informatyczne, które umożliwia wprowadzanie i przesyłanie danych medycznych dotyczących zgonów za pomocą formularza internetowego, a także zapewnia możliwość przekazania do aplikacji pliku z danymi w formacie XML.

Obecnie jedynie ¼ danych o przyczynach zgonu trafia do statystyki publicznej bezpośrednio z podmiotów opieki zdrowotnej w formie elektronicznej. Pozostałe informacje są przekazywane z USC w formie papierowych skanów III części karty zgonu. Jednocześnie należy podkreślić, że USC nie dysponuje kompletem kart zgonu w zakresie części III, tym samym w 2024 roku odnotowano brak informacji o przyczynach zgonu dla 967 przypadków.

Pełne wdrożenie możliwości elektronicznego przekazywania danych w zakresie m.in. opisów przyczyn zgonów – oprócz zdecydowanego skrócenia czasu opracowywania danych o umieralności – umożliwi także zastosowanie automatycznego kodowania przyczyn zgonów w miejsce obecnego manualnego, dokonywanego przez koderów.

Automatyczne kodowanie przyczyn zgonów

Proces kodowania przyczyn zgonów przeprowadzany jest w większości krajów świata metodą manualną, tzn. kody przyczyn zgonów określane są przez wykwalifikowanych koderów. W celu usprawnienia tego procesu niektóre kraje opracowały i wdrożyły oprogramowania do jego automatyzacji. Przykładem może być szwedzki system MIKADO (wykorzystywany już od 1990 r.), francuski STYX (wykorzystywany we Francji oraz Regionie Walońskim Belgii od 2000 r.) oraz amerykański MMDS (The Mortality Medical Data Software) także wykorzystywany obecnie przez kilka krajów.

[24] Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 kwietnia 2024 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych

W Polsce prace nad programem do automatycznego kodowania przyczyn zgonów są prowadzone przez Urząd Statystyczny w Olsztynie od 2011 r. Jest to adaptacja systemu IRIS opracowanego na potrzeby innych krajów przez Szwecję i Francję w kooperacji z przedstawicielami Niemiec, Węgier i Włoch – współpraca statystyków, informatyków i lekarzy.
US Olsztyn przeprowadził wszystkie prace adaptacyjne, tj. zaprojektowano odpowiednią strukturę bazy danych na potrzeby przetwarzania kart zgonu oprogramowaniem IRIS, opracowano tablice decyzyjne i zaimplementowano algorytmy, przygotowano odpowiednie standardy dla danych wejściowych, a przede wszystkim został opracowany słownik. Podstawową i najbardziej czasochłonną czynnością adaptacyjną aplikacji jest stworzenie krajowego słownika stanowiącego podstawę odpowiedniego wyboru przyczyny. Zadanie to – w przypadku każdego kraju wdrażającego IRIS – jest najtrudniejszym do wykonania etapem prac. Prace nad słownikiem należy traktować jako zajęcie w trybie ciągłym.

Przygotowane oprogramowanie zostało poddane testom w ramach badania pilotażowego. Należy podkreślić, że jest to bardzo pracochłonny proces, ponieważ wymaga ręcznego przepisania z kart zgonów do komputera opisów przyczyn zgonów oraz cech osób zmarłych dla ok. 400 tys. przypadków. Materiały i informacje dotyczące przebiegu i wyników prac pozwalają ocenić, że osiągnięto duży postęp w przystosowywaniu działania samej aplikacji IRIS do warunków polskich. Niemniej wyniki badania pilotażowego porównane z materiałem podstawowym, tj. kodowaniem manualnym, dały niższy odsetek zbieżności niż wynosi średnia skuteczność IRIS (85%) rozumiana jako zdolność aplikacji do zakodowania wprowadzonych do przetwarzania danych.

W chwili obecnej trudno o jednoznaczną ocenę poprawności i jakości kodowania przy użyciu aplikacji IRIS, ponieważ zarówno kształt jak i zawartość zastosowanych tam słowników wymagają dogłębnej weryfikacji (i ciągłej aktualizacji) przeprowadzonej przez gremia medyczne MZ.

Zatem, przygotowanie aplikacji IRIS i jej adaptację do warunków polskich obecnie można uznać za zakończoną. Konieczne są oczywiście dalsze testy oraz włączanie do programu wynikających z nich rozwiązań, co wiąże się z wdrożeniem elektronicznej karty zgonu. Zgodnie z deklaracjami Ministerstwa Zdrowia wprowadzenie elektronicznego przekazywania danych o zdarzeniach medycznych jest przewidywane na 2027 rok.

Podkreślenia wymaga, że system IRIS – z założenia – jest programem wspomagającym manualne kodowanie, zatem jego wdrożenie nie eliminuje kodowania manualnego, a także wyniki automatycznego kodowania będą podlegały weryfikacji przez wyspecjalizowanych koderów oraz specjalistyczne instytuty medyczne – podobnie jak ma to miejsce obecnie.

Braki danych o przyczynach zgonów

W latach 1996–2000 w statystyce zgonów według przyczyn wystąpiły braki informacji. Powodem był strajk lekarzy, podjęty w końcu 1996 r., którego jedną z form było niewystawianie Kart Zgonów lub – w przypadku wystawienia dokumentu – niewpisywanie przyczyny zgonu (lub stosowanie zapisu „zgon naturalny"). Sytuacja ta spowodowała w latach 1997–1998 głębokie załamanie się obserwowanych wcześniej trendów umieralności według przyczyn. Dodatkowo protest lekarzy zbiegł się z wprowadzeniem w 1997 r. zmian metodologicznych w postaci zastosowania X Rewizji ICD (w miejsce obowiązującej do tej pory Rewizji IX). Zatem nie można ustalić, na ile załamanie trendów było efektem kontynuacji korzystnych zmian, jakie były obserwowane do 1996 r., na ile zaś rezultatem zmian metodologicznych oraz strajkiem lekarzy.
W 1996 r. przyczyna zgonu nie została określona dla 1,6 tys. przypadków (0,4% wszystkich zgonów); w 1997 r. braki przyczyn zgonów dotyczyły ok. 80,5 tys. przypadków (21,2% ogólnej liczby), w tym 422 zmarłych niemowląt; w 1998 r. – ok. 75,4 tys. osób zmarłych (20,1%), w tym 279 niemowląt; w 1999 r. – 8,7 tys. zgonów (2,2%), a w 2000 r. – 1,7 tys. (0,5% ogółu zgonów). Braki przyczyn zgonów pojawiały się jeszcze w latach 2001–2002, ale ich udział nie przekraczał 0,1%.
Należy podkreślić, że statystyka zgonów według płci, wieku oraz innych cech demograficznych osób zmarłych za lata 1996–2000 jest kompletna.

W kolejnych latach braki danych w zakresie przyczyn zgonu odnotowano w 2015 roku – 480 przypadków oraz w 2024 roku – 967 przypadków. Brak możliwości określenia przez statystykę publiczną informacji o przyczynie zgonu wynikał z niedostarczenia przez właściwe USC kart zgonów zawierających opisy przyczyn. Fakt ten sprawił, że GUS został pozbawiony jedynego źródła informacji w tym zakresie i tym samym określenie

przyczyny zgonu stało się niemożliwe. W zestawieniach zawierających dane o zgonach według przyczyn przypadki te zostały oznaczone specjalnym kodem „ZZZ".

5.7. Rys historyczny

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął gromadzenie danych dotyczących zdarzeń ruchu naturalnego w 1946 r., kiedy utworzono urzędy stanu cywilnego (z dniem 1 stycznia 1946 r.) i wprowadzono jednolity system sprawozdawczości z zakresu m.in. zgonów – USC stały się jednostkami sprawozdawczymi.

Lata 1946–1947

Zebrany w latach 1946 i 1947 materiał okazał się niekompletny. Złożyły się na to trudności organizacyjne dwóch powojennych lat, dwoistość rejestracji: w parafiach wyznaniowych i urzędach stanu cywilnego oraz trudności z dostosowaniem się ludności do zmienionych warunków rejestracji. Przed 1946 rokiem rejestracji tej dokonywały na znacznym obszarze kraju parafie wyznaniowe. Po 1945 r. część ludności, szczególnie na wsi, nadal sądziła, że poprzestając na obrzędach religijnych, wypełnia obowiązek rejestracji zgonu.

Niemniej, z uwagi na istniejące przepisy (m.in. fakt, że uzyskanie miejsca na cmentarzu mogło nastąpić tylko na podstawie kart zgonu) rejestrację zgonów w końcu lat 40. XX wieku można uznać za kompletną. Statystyka otrzymywała wówczas informację zbiorczą w zakresie ogólnej liczby zgonów (w tym niemowląt).

Lata 1948–1962

W 1948 r. została wprowadzona w życie imienna sprawozdawczość urzędów stanu cywilnego o zarejestrowanych zgonach. Podstawę prawną tej sprawozdawczości stanowiło rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 28 października 1947 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności (Dz. U. 1947 nr 68, poz. 422)[25]. W świetle nowych przepisów USC były zobowiązane do przesyłania powiatowej władzy administracji ogólnej (wojewodom i starostom) kwartalnych zestawień statystycznych z imiennym wykazem o zarejestrowanych w księgach stanu cywilnego zgonach. Sprawozdania te były sporządzane na zbiorczych formularzach statystycznych według instrukcji ustalonej przez Prezesa GUS. Władze powiatowe kontrolowały kompletność i dokładność danych zawartych w sprawozdaniach imiennych, sporządzały wykazy powiatowe i przesyłały wraz ze sprawozdaniami imiennymi do GUS.

Od 1963 r.

Od 1963 roku na mocy Instrukcji Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 28 grudnia 1962 r.[26] w sprawie zasad wpisywania przyczyn zgonu w kartach zgonu dane o zgonach gromadzone są w postaci indywidualnego dokumentu (karta zgonu).

Obecnie źródłem informacji o zgonach – obok wystawianej przez lekarza stwierdzającego zgon i orzekającego jego przyczyny „Karty zgonu" – jest dokumentacja Urzędów Stanu Cywilnego, a także – od 2015 roku – rejestr PESEL odnośnie do dodatkowych cech o osobach zmarłych. Od 2024 roku informacje o zgonach przekazywane są dodatkowo przez podmioty uprawnione do wystawienia karty zgonu.

Zgony niemowląt

W 1963 r. wprowadzono w Polsce w praktyce medycznej i sprawozdawczości statystycznej definicję urodzenia zawierającą cztery kategorie urodzenia: żywe, martwe, niezdolne do życia z oznakami życia oraz niezdolne do życia bez oznak życia. Kategorią urodzenia „niezdolne do życia" były objęte noworodki o masie urodzeniowej od 601 g do 1000 g, z tym, że jeśli noworodek nie przeżył 24 godzin po urodzeniu wówczas był zaliczany do „niezdolnych do życia bez oznak życia" i nie był klasyfikowany jako zgon niemowlęcia.
Definicje te zostały zniesione w 1994 r. (przywrócono definicje urodzenia i zgonu noworodka zgodne z rekomendacjami Światowej Organizacji Zdrowia), tj. funkcjonują dwie kategorie: urodzenie żywe i urodzenie martwe. Oznacza to, że urodzeniu określanemu w latach 1963–1993 jako niezdolne do życia z oznakami życia przywrócono prawidłową kategorię – urodzenia żywego (ujmowanego także jako zgon niemowlęcia),

[25] Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 28 października 1947 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Skarbu o statystyce ruchu naturalnego ludności

[26] Instrukcja Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 28 grudnia 1962 r. w sprawie zasad wpisywania przyczyn zgonu w kartach zgonu

natomiast urodzenia niezdolne do życia bez oznak życia ujmowano jako urodzenia martwe. Wartości współczynników zgonów niemowląt (umieralność niemowląt) zwiększyły się istotnie, np. w przypadku 1993 r. współczynnik liczony zgodnie z definicją WHO wyniósł 16,1‰, a w przypadku poprzedniej definicji wynosił 13,3‰.
Z chwilą wprowadzenia w Polsce nowej definicji urodzenia i zgonu noworodka dane o urodzeniach i zgonach (w tym zgonach niemowląt) dla lat wcześniejszych (1963–1993) zostały przeliczone zgodnie z definicją WHO. Przeliczone dane (dla wszystkich prezentowanych w retrospekcji lat) po raz pierwszy zostały upowszechnione w Roczniku Statystycznym Demografii 1995 (więcej patrz pkt 1.7 'Definicja urodzenia').

Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób, Urazów i Przyczyn Zgonów

Klasyfikacja do kodowania chorób i przyczyn zgonów została wprowadzona w Polsce przez Ministerstwo Zdrowia w końcu 1950 r. Początkowo – w latach 1951–1958 r. – podstawę kodowania stanowiło „Mianownictwo chorób i przyczyn zgonów". Począwszy od 1959 roku wprowadzono rekomendowaną przez WHO Międzynarodową Klasyfikację Chorób, Urazów i Przyczyn Zgonów, tj. w kolejnych latach obowiązywały jej następujące rewizje: w latach 1959–1969 – VII Rewizja ICD; w latach 1970–1979 – rewizja VIII; w latach 1980–1996 – IX rewizja; od 1997 r. – obowiązuje X Rewizja ICD pod nazwą Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych.

Weryfikacja ujętych w Klasyfikacji kodów chorób i przyczyn zgonów to proces ciągły – WHO wprowadza cyklicznie (co 1–2 lata) aktualizację zakresu obowiązującej na bieżąco rewizji (obecnie ICD X).

W związku z wybuchem w 2020 roku pandemii COVID-19, Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) wprowadziła do Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych – Rewizja 10 (ICD-10) nowe (awaryjne) kody umożliwiające kodowanie zgonów spowodowanych przez COVID-19 – kody U07.1 i U07.2. Na przełomie 2020 i 2021 r. WHO dodała pięć nowych kodów dotyczących COVID-19 (U08-U12), przy czym jedynie kod U10 (wieloukładowy zespół zapalny powiązany z COVID-19) powinien być wykorzystywany do kodowania przyczyn zgonu. Pozostałe kody nie powinny być stosowane do opisywania umieralności. Główny Urząd Statystyczny przygotował się do gromadzenia danych o zgonach z powodu koronawirusa. Do koderów zostały przekazane opracowane przez NIZP-PZH (we współpracy ze statystyką publiczną) wytyczne w sprawie kodowania tej przyczyny, jak również zabezpieczono samą możliwość nadawania nowego kodu w systemie do kodowana. Tym samym wśród danych o zgonach według przyczyn za 2020 rok pojawiła się nowa kategoria – kod z rozdziału XXII Kody do celów specjalnych, tj. COVID-19.

Z dniem 1 stycznia 2022 r. weszła w życie przyjęta przez państwa członkowskie WHO w maju 2019 r. jedenasta rewizja Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych (ICD-11). Polska, jak inne kraje, zobowiązała się do jej wdrożenia i stosowania. WHO szacuje, że w przypadku krajów takich jak Polska, tj. tych, które stosują rewizję dziesiątą, wprowadzenie nowej rewizji ICD zajmie około 4–5 lat. Od 2024 roku GUS aktywnie uczestniczy w pracach nad wdrożeniem nowej rewizji Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych (ICD-11), w zakresie badania przyczyn zgonów oraz udoskonalenia funkcjonowania narzędzi informatycznych wspierających korzystanie z ICD-11 przez jej przyszłych użytkowników, zarówno w systemach ochrony zdrowia, jak i systemach GUS. Celem prac prowadzonych we współpracy z Ministerstwem Zdrowia jest przygotowanie i przeprowadzenie projektu dotyczącego opracowania polskiej wersji ICD-11, polskiej wersji narzędzi informatycznych WHO mających ułatwiać korzystanie z tej klasyfikacji oraz realizacja szkoleń dotyczących narzędzi opartych na nowej rewizji klasyfikacji.

6. Bilanse stanu i struktury ludności

Dane z zakresu liczby i struktury ludności są opracowywane w ramach badania „Bilanse stanu i struktury ludności według cech demograficznych" (1.21.07) ujętego w programie badań statystycznych statystyki publicznej w części „Demografia". Jest to badanie bazujące na wynikach bieżących badań jednostkowych z zakresu ruchu naturalnego i migracji.

6.1. Cel badania

Celem badania jest uzyskanie danych o liczbie ludności oraz podstawowych jej strukturach (według płci, wieku, rozmieszczenia terytorialnego), a także pozyskanie informacji o zmianach w tym obszarze z uwagi na konieczność obserwacji tempa i kierunków rozwoju wybranych grup ludności w powiązaniu ze zmianami w systemie szkolnictwa, rynku pracy czy rosnącej liczby osób starszych wymagających wsparcia.

Dane o liczbie i strukturze ludności Polski przedstawiające stan w określonym momencie w układzie przestrzennym są jednymi z podstawowych informacji statystycznych, do których odnosi się szereg innych informacji z życia społecznego i gospodarczego, np.: dochody, spożycie, produkcja, efekty gospodarki mieszkaniowej, infrastruktura, usługi medyczne, jakość edukacji itd.

6.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy

Podmiotem badania są mieszkańcy Polski, tj. ludność zamieszkała w Polsce oraz ludność rezydująca w Polsce (rezydenci).

Opracowanie dotyczy:

- ludności zamieszkałej według płci i wieku w podziale administracyjnym kraju: województwa, powiaty i gminy (z wyróżnieniem obszarów miejskich i wiejskich w gminach miejsko-wiejskich) oraz według podziału statystycznego NUTS (makroregiony, regiony i podregiony),
- rezydentów; struktura według płci i wieku w podziale administracyjnym kraju: województwa, powiaty i gminy (z wyróżnieniem obszarów miejskich i wiejskich w gminach miejsko-wiejskich) oraz według podziału statystycznego NUTS (makroregiony, regiony i podregiony).

Dane są opracowywane dwa razy do roku: według stanu na połowę (30 czerwca) i koniec (31 grudnia) każdego roku.

6.3. Organizacja badania – sposób zbierania danych

Sporządzanie szacunków ludności jest opracowaniem wtórnym z wykorzystaniem metody bilansowej (składnikowej). Metoda bilansowa jest stosowana do opracowywania danych o liczbie i strukturze ludności w okresach międzyspisowych. Zakłada ona przyjęcie wyników ostatniego spisu powszechnego ludności za bazę wyjściową, a następnie uwzględnianie w danym okresie danych o ruchu naturalnym (urodzenia i zgony) oraz migracjach (na pobyt stały i czasowy).

Równolegle są opracowywane **dwa bilanse ludności** dla dwóch kategorii zamieszkania, tj. według krajowej oraz międzynarodowej definicji zamieszkania. Różnica między definicjami dotyczy kryteriów w zakresie migracji czasowych uwzględnianych w każdym z bilansów (więcej patrz pkt 6.4.2–3. „Bilans ludności").

Schemat bilansu:

1) Podstawą – bazą wyjściową dla bilansu są wyniki spisów powszechnych ludności i mieszkań w zakresie liczby i struktury ludności/rezydentów w każdej gminie (ostatni obecnie spis miał miejsce w 2021 r.; uwaga – na podstawie wyników każdego kolejnego spisu jest korygowana liczba ludności).
   Należy zaznaczyć, że – zgodnie z metodologią spisu – przypisanie osoby do danej gminy opiera się na jej deklaracji co do miejsca zamieszkania (stałego lub czasowego, tj. trwającego co najmniej 3 miesiące lub, w przypadku rezydentów, co najmniej 1 rok). Spis nie weryfikuje formalności związanych z zameldowaniem. Zatem, deklaracja zgłoszona w spisie co do miejsca zamieszkania osoby nie musi znaleźć odzwierciedlenia w dokumentacji gminy.

W przypadku mieszkających w Polsce cudzoziemców do liczby ludności są włączane wyłącznie osoby zameldowane na pobyt stały w Polsce; a w przypadku rezydentów – także osoby zameldowane na pobyt czasowy (na co najmniej 1 rok) (więcej patrz „Zeszyt metodologiczny – Migracje ludności”[27]).

2) Przyjmując za punkt wyjścia dla gminy liczbę ludności/rezydentów ze spisu (w podziale według płci i pojedynczych roczników wieku) bilans dla kolejnych lat jest sporządzany metodą składnikową według następującego schematu:

liczba ludności/rezydentów (według płci i pojedynczych roczników wieku) na początku okresu (roku, półrocza) w gminie

+ urodzenia żywe (według płci noworodków)

– zgony (według płci i wieku zmarłych)

+ zameldowania na pobyt stały z innych gmin i z zagranicy (według płci i wieku osób)

– wymeldowania z pobytu stałego do innych gmin i za granicę (według płci i wieku osób)

+ zameldowania na pobyt czasowy ponad 3 miesiące z innych gmin (według płci i wieku osób) – *w przypadku ludności według krajowej definicji zamieszkania,*

lub

zameldowania na pobyt czasowy na co najmniej 1 rok z innych gmin i z zagranicy (według płci i wieku osób) – *w przypadku rezydentów*

– wymeldowania na pobyt czasowy ponad 3 miesiące do innych gmin (według płci i wieku osób) – *w przypadku ludności według krajowej definicji zamieszkania,*

lub

wymeldowania na pobyt czasowy na co najmniej 1 rok do innych gmin i za granicę (według płci i wieku osób) – *w przypadku rezydentów*

+/– przesunięcia ludności z tytułu formalnych zmian administracyjnych mających swoje odzwierciedlenie w rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania niektórym miejscowościom statusu miasta (według płci);

= liczba ludności na koniec okresu (roku, półrocza) w gminie.

Wszystkie ujmowane w bilansie ludności dane o ruchu naturalnym oraz migracjach dotyczą prawnie udokumentowanych faktów i pochodzą z rejestrów administracyjnych, a w szczególności:

- źródłem danych o urodzeniach i zgonach jest dla GUS dokumentacja urzędów stanu cywilnego. Spośród zarejestrowanych przez USC faktów w bilansach ujmowane są tylko te, które miały miejsce na terenie Polski.
  Kompletność tych danych gwarantują numery aktów stanu cywilnego (aktów urodzenia i aktów zgonu). W bilansie ludności urodzone dziecko jest dodawane do liczby ludności gminy zamieszkania matki – wskazanej na karcie urodzenia, natomiast osoba zmarła jest odejmowana od liczby ludności gminy zamieszkania wskazanej na karcie zgonu.
- informacje o migracjach wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały (przemeldowaniach w kraju oraz o imigracji/emigracji) oraz migracjach na pobyt czasowy (dane dotyczące osób zameldowanych w kraju na pobyt czasowy na okres powyżej 3 miesięcy [zarówno stałych mieszkańców Polski, jak i stałych mieszkańców innych krajów] oraz dane dotyczące osób nieobecnych z powodu wyjazdu za granicę na pobyt czasowy na okres powyżej 6 miesięcy) GUS otrzymuje z Rejestru PESEL prowadzonego przez Ministerstwo Cyfryzacji, który także jest zasilany przez biura ewidencji ludności poszczególnych gmin.

Osoby, które dokonały wymeldowania z pobytu stałego w Polsce w związku z wyjazdem za granicę na stałe nie są uwzględniane w liczbie ludności. Bilans nie uwzględnia także migracji nieudokumentowanych i nielegalnych.

Szerzej o źródłach – patrz punkty 1.3 i 5.3 (w zakresie urodzeń i zgonów) oraz „Zeszyt metodologiczny – Migracje ludności”.

[27] Zeszyt metodologiczny - Migracje ludności

6.4. Zmienne badania – główne pojęcia i współczynniki

6.4.1. Zmienne

Podstawowe zmienne tworzące bilans ludności to jego elementy składowe, tj. zbiory pojedynczych rekordów z poszczególnych badań zawierające następujące cechy:

- urodzenie żywe: płeć noworodka i symbol terytorialny gminy zamieszkania matki dziecka,
- zgon: płeć osoby zmarłej, wiek i symbol terytorialny gminy zamieszkania,
- zameldowanie na pobyt stały z innej gminy (migracje wewnętrzne): płeć i wiek osoby oraz symbole terytorialne gminy jej obecnego/nowego i poprzedniego zamieszkania,
- imigracja – zameldowanie na pobyt stały z zagranicy (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby oraz symbol terytorialny gminy jej zamieszkania,
- emigracja – wymeldowanie w związku z wyjazdem za granicę na stałe (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby oraz symbol terytorialny gminy jej dotychczasowego zamieszkania,
- zameldowanie na pobyt czasowy z innej gminy (migracje wewnętrzne): płeć i wiek osoby, symbole terytorialne gminy jej obecnego (czasowego) i poprzedniego zamieszkania oraz deklarowany okres czasowego zamieszkania (w miesiącach: w przypadku bilansu ludności według krajowej definicji zamieszkania – ponad 3 miesiące; w przypadku rezydentów – co najmniej 1 rok),
- zameldowanie na pobyt czasowy z zagranicy (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby, symbol terytorialny gminy jej obecnego (czasowego) zamieszkania oraz deklarowany okres czasowego zamieszkania (w miesiącach – co najmniej 1 rok, dotyczy wyłącznie bilansu rezydentów),
- zgłoszenie czasowego wyjazdu za granicę (migracje zagraniczne): płeć i wiek osoby, symbol terytorialny gminy jej zamieszkania oraz deklarowany okres czasowej nieobecności (w miesiącach – co najmniej 1 rok, dotyczy wyłącznie bilansu rezydentów).

Patrz pkt 6.4.2–3., pojęcie ‘bilans ludności’.

6.4.2–3. Podstawowe pojęcia i współczynniki

Poniżej przedstawiono najczęściej prezentowane w opracowaniach statystycznych pojęcia i współczynniki z zakresu ludności. Zostały one uporządkowane tematycznie (bez zachowania porządku alfabetycznego), co pozwala na przedstawienie zagadnienia w sposób logiczny.

Stan ludności

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkujących w danym momencie określone terytorium. Najczęściej stosuje się stan ludności:

- na koniec każdego roku, tj. w dniu 31 grudnia,
- na połowę roku, tj. w dniu 30 czerwca.

Średni stan ludności w badanym okresie jest to średnia arytmetyczna ze stanu ludności na początku i końcu badanego okresu (w praktyce za stan na początku okresu przyjmuje się stan z końca poprzedniego okresu).

Szacunki ludności

Ustalenie liczebności jednostek o określonych właściwościach w badanej zbiorowości, ustalenie natężenia określonych zdarzeń demograficznych, liczebności populacji w określonych grupach wieku itd. – na podstawie uzasadnionych przesłanek trendu rozwojowego, znajomości analogicznej struktury w podobnej zbiorowości itp.

Bilans ludności

Metoda szacowania liczby i struktury ludności według płci i wieku dla gminy (podstawowej jednostki administracyjnej kraju) w okresach między spisowych.
Metoda bilansowa opracowywania danych o liczbie i strukturze ludności zakłada przyjęcie wyników ostatniego spisu powszechnego ludności za bazę wyjściową, a następnie uwzględnianie danych o ruchu naturalnym (urodzenia i zgony) oraz migracjach (na pobyt stały i czasowy).

Bilans ludności jest opracowywany dla dwóch kategorii zamieszkania – według **krajowej** oraz **międzynarodowej** definicji zamieszkania. Różnica dotyczy kryteriów w zakresie migracji czasowych uwzględnianych w każdym z bilansów – zgodnie z:

1) **krajową** definicją zamieszkania – do ludności danej gminy zalicza się osoby tam zamieszkujące (przebywające) przez okres co najmniej 3 miesięcy. Oznacza to, że w liczbie ludności danej gminy są ujęci:
   - stali mieszkańcy (osoby tam zameldowane) z wyjątkiem tych mieszkańców, którzy wyjechali na ponad 3 miesiące do innej gminy w kraju,
   - osoby przybyłe z innego miejsca w kraju na okres ponad 3 miesiące.

   Do ludności gminy nie są zaliczani imigranci przebywający w Polsce czasowo, natomiast stali mieszkańcy Polski przebywający czasowo za granicą (bez względu na okres ich nieobecności) są uwzględniani w stanie ludności danej gminy;
2) **międzynarodową** definicją zamieszkania – **rezydenci** (ludność rezydująca) to kategoria zamieszkania ludności opracowana na potrzeby statystyki międzynarodowej zgodnie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1260/2013 z dnia 20 XI 2013 r. w sprawie statystyk europejskich w dziedzinie demografii.

   Do rezydentów gminy zalicza się wszystkie osoby mieszkające lub zamierzające mieszkać w tej jednostce co najmniej 1 rok. Oznacza to, że w liczbie rezydentów gminy ujęci są:
   - stali mieszkańcy (osoby tam zameldowane lub stale mieszkające bez zameldowania), z wyjątkiem tych mieszkańców, którzy wyjechali na okres co najmniej 12 miesięcy do innego miejsca w kraju lub za granicę,
   - osoby przybyłe z innego miejsca w kraju lub z zagranicy (imigranci bez karty stałego pobytu) na okres co najmniej 12 miesięcy.

   Bilans rezydentów jest sporządzany począwszy od danych za 2009 rok.

Bilans ludności/rezydentów jest sporządzany dla najniższej jednostki podziału terytorialnego, tj. dla każdej gminy (w przypadku gmin miejsko-wiejskich z rozróżnieniem na miasto i tereny wiejskie); dane o ludności dla powiatów, województw oraz Polski ogółem są uzyskiwane poprzez odpowiednie sumowanie wielkości dla gmin.

Ludność zameldowana na pobyt czasowy ponad trzy miesiące

Ogół osób (ogółem lub według określonych cech) zameldowanych na pobyt czasowy ponad 3 miesiące w danej jednostce administracyjnej (np. w gminie, województwie), które mieszkają na stałe w innej jednostce w kraju.

Ludność w miastach

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkująca w miejscowościach posiadających urzędowe prawa miejskie (status miasta) tj. w gminach miejskich i miastach w gminach miejsko-wiejskich.

Współczynnik urbanizacji – udział (%) liczby ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności.

$$\mathbf{Wurb} = \frac{\mathbf{Lm}}{\mathbf{L}} * \mathbf{100}$$

Wurb – współczynnik urbanizacji
Lm – liczba ludności miejskiej
L – liczba ludności ogółem

Ludność na wsi

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkująca w miejscowościach nie posiadających urzędowych praw miejskich – czyli nie posiadających statusu miasta (gminy wiejskie oraz obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich).

Ludność w gminach miejsko-wiejskich

Liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkujących w danym momencie w jednostkach podziału terytorialnego składających się z:

- miasta – zachowującego urzędowe prawa miejskie (status miasta),
- terenów wiejskich – należących do tej samej gminy miejsko-wiejskiej.

Bilans ludności według stanu cywilnego

Metoda szacowania liczby i struktury ludności według stanu cywilnego w okresach międzyspisowych. Podstawą szacunku są wyniki ostatniego powszechnego spisu ludności w zakresie liczby osób o stanie cywilnym kawaler/panna, żonaty/zamężna, rozwiedzeni i owdowiali według płci, wieku dla Polski ogółem, w podziale na ludność miejską i wiejską. Szacunek dotyczy ludności w wieku 15 lat i więcej, uwzględniając w kolejnych latach dodatnie i ujemne składniki bilansu wynikające z: zasilania populacji przez nowe roczniki 15-latków, umieralności w poszczególnych grupach wieku i stanu cywilnego oraz salda migracji rozważanych grup ludności, a ponadto zmian stanu cywilnego powodowanych zawarciem związku małżeńskiego, rozwodem lub zgonem współmałżonka.

Ruch naturalny ludności

To ogół zdarzeń obejmujących urodzenia, zgony, małżeństwa, rozwody oraz separacje, które wpływają na zmiany w liczebności i strukturze ludności według płci, wieku i stanu cywilnego.

Przyrost naturalny ludności

Różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów w danym okresie.

Współczynnik przyrostu naturalnego

Względna miara przyrostu naturalnego wyrażona jako stosunek różnicy między liczbą urodzeń żywych i liczbą zgonów do liczby ludności w połowie badanego okresu lub do średniego stanu ludności w tym okresie – wyrażony w ‰ (tj. na 1000 ludności).

Współczynniki przyrostu naturalnego (podobnie jak współczynniki dotyczące innych zdarzeń ruchu naturalnego) dla różnych okresów (miesiąca, kwartału, półrocza, trzech kwartałów itd.) oblicza się w stosunku rocznym tzn., że badane zdarzenia demograficzne zarejestrowane w ciągu danego okresu powiększa się odpowiednio do wielkości rocznych, np. dla współczynnika liczonego dla: miesiąca – liczbę zdarzeń mnoży się przez 12; kwartału – przez 4; półrocza – przez 2; trzech kwartałów – przez 4/3.

$$\mathbf{Wpn_t} = \frac{\mathbf{U_t} - \mathbf{Z_t}}{\bar{\mathbf{L}}} * \mathbf{c}$$

$\mathbf{Wpn_t}$ – współczynnik przyrostu naturalnego dla okresu t,
$\mathbf{U_t}$ – liczba urodzeń w okresie t,
$\mathbf{Z_t}$ – liczba zgonów w okresie t,
$\bar{\mathbf{L}}$ – liczba ludności według stanu na środek okresu t lub średnia liczba ludności w okresie t,
$\mathbf{c}$ – constans (1000 najczęściej lub 10 tys.).

Przyrost rzeczywisty ludności

Różnica między liczbą ludności na końcu i początku okresu (np. roku). Na różnicę składają się:

- dla Polski – przyrost naturalny i saldo migracji zagranicznych na pobyt stały (w przypadku krajowej definicji ludności). Dla rezydentów dodatkowo zalicza się saldo migracji czasowych trwających co najmniej 12 miesięcy;
- w przypadku podziału terytorialnego (gminy, powiaty, województwa) oraz w podziale na tereny miejskie i wiejskie (miasta/wieś) na przyrost rzeczywisty dodatkowo składają się także saldo migracji wewnętrznych (na pobyt stały i czasowy) oraz saldo przesunięć ludności w wyniku zmian administracyjnych (najczęściej nadawania praw miejskich dotychczasowym terenom wiejskim).

Jeśli wartości są ujemne, mówimy o ubytku rzeczywistym.

Stopa przyrostu ludności

Zmiana liczby ludności pomiędzy początkiem i końcem badanego okresu.

Wyrażony w % i pomniejszony o 100 iloraz liczby ludności z końca badanego okresu do liczby ludności z początku tego okresu.

$$\mathbf{Wpl} = \frac{\mathbf{L_t}}{\mathbf{L_{t-1}}} * \mathbf{100} - \mathbf{100}$$

$\mathbf{Wpl}$ – stopa przyrostu ludności
$\mathbf{L_t}$ – liczba ludności w końcu badanego okresu
$\mathbf{L_{t-1}}$ – liczba ludności na początku badanego okresu

Gęstość zaludnienia

Miara zagęszczenia ludności na określonym terytorium wyrażana najczęściej w osobach na 1 km² (również w osobach na 1 ha – przy bardzo dużym zaludnieniu np. w aglomeracjach).

W celu zwiększenia dokładności wielkości wskaźnika wyrażanego na 1 km² zalecane jest, aby do obliczeń stosować powierzchnię w hektarach i wynik dzielenia przez liczbę ludności mnożyć przez 100 (100 hektarów = 1 km²).

$$\mathbf{G} = \frac{\mathbf{L}}{\mathbf{O_{ha}}} * \mathbf{100} \quad \textbf{lub} \quad \mathbf{G} = \frac{\mathbf{L}}{\mathbf{O_{km2}}}$$

$\mathbf{G}$ – gęstość zaludnienia
$\mathbf{L}$ – liczba ludności zamieszkująca dany obszar
$\mathbf{O_{ha}}$ – obszar w hektarach
$\mathbf{O_{km2}}$ – obszar w km^2.

Saldo zmian administracyjnych

Oznacza przyrost lub ubytek liczby ludności w danej jednostce administracyjnej (gminie), powstały w wyniku formalnej zmian granic administracyjnych danej jednostki terytorialnej mających swoje odzwierciedlenie w rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania niektórym miejscowościom statusu miasta.

Struktura ludności

Liczebność jednostek o określonych właściwościach i ich udział w badanej zbiorowości (np. według płci, wieku, stanu cywilnego, a także podziału terytorialnego itp.).

Ludność według płci

Podział ludności na mężczyzn i kobiety. Strukturę ludności według płci można analizować stosując miary:

1) **Odsetek mężczyzn (kobiet)** w ogólnej liczbie ludności:

$$\mathbf{Wm} = \frac{\mathbf{Lm}}{\mathbf{L}} * \mathbf{100} \qquad \mathbf{Wk} = \frac{\mathbf{Lk}}{\mathbf{L}} * \mathbf{100}$$

$\mathbf{Wm}$ /$\mathbf{Wk}$ – odsetek mężczyzn/kobiet w ogólnej liczbie ludności
$\mathbf{Lm}$ / $\mathbf{Lk}$ – liczba mężczyzn/liczba kobiet
$\mathbf{L}$ – ogólna liczba ludności

2) **Współczynnik feminizacji** – określa wzajemne relacje między liczbą kobiet i mężczyzn, tj. liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn.

$$\mathbf{Wf} = \frac{\mathbf{Lk}}{\mathbf{Lm}} * \mathbf{100}$$

$\mathbf{Wf}$ – współczynnik feminizacji
$\mathbf{Lk}$ – liczba kobiet
$\mathbf{Lm}$ – liczba mężczyzn

3) **Współczynnik maskulinizacji** – określa wzajemne relacje między liczbą mężczyzn i kobiet, tj. liczba mężczyzn przypadająca na 100 kobiet.

$$\mathbf{Wm} = \frac{\mathbf{Lm}}{\mathbf{Lk}} * \mathbf{100}$$

Wm – współczynnik maskulinizacji
Lm – liczba mężczyzn
Lk – liczba kobiet

Wiek

Podstawowa cecha demograficzna rozumiana jako okres od urodzenia do momentu obserwacji, mierzona w latach ukończonych. W praktyce statystycznej dane dotyczące wieku prezentowane są w latach ukończonych – jest to wiek, jaki osoba osiągnęła w swoje ostatnie (poprzedzające moment obserwacji/badania) urodziny.

Dane o wieku ludności ze spisu wykorzystywane jako baza ludności w metodzie bilansowej mierzone są w latach ukończonych.

Bilans ludności opracowywany zgodnie z definicją **krajową** opiera się na roku urodzenia – tym samym dane o liczbie ludności według wieku dla stanu na pierwsze półrocze są szacowane. Założenie szacunku polega na przyjęciu, że do dnia 30.06 połowa populacji z danego rocznika ukończyła dany wiek (miała już urodziny), podczas gdy druga połowa jeszcze danego wieku nie ukończyła (nie obchodziła urodzin). Taka osoba jest zaliczana do niższego rocznika wieku.

Bilans ludności opracowywany zgodnie z **międzynarodową** definicją zamieszkania (rezydentów) opiera się na miesiącu i roku urodzenia, tym samym dane o liczbie ludności według wieku na pierwsze półrocze są opracowywane dla lat ukończonych według miesiąca urodzenia.

Piramida wieku ludności

Graficzne przedstawienie struktury ludności według wieku (zazwyczaj także według płci lub charakteru miejsca zamieszkania – miasta, wieś) w danym momencie czasu.

Średni wiek

Przeciętny wiek określonej populacji liczony za pomocą **średniej arytmetycznej**. Średnia arytmetyczna wieku jest to parametr wyliczany poprzez mnożenie wieku przez liczbę ludności w tym wieku; do wyliczeń przyjmuje się „środek" każdego rocznika, tj. odpowiednio jako 0 lat – przyjmowane jest 0,5, jako 1 rok – 1,5, jako 2 lata – 2,5 itd. Następnie suma iloczynów dzielona jest przez ogólną liczbę ludności.

Jeżeli średnią arytmetyczną liczy się z 5-letnich grup wieku, wówczas do obliczeń przyjmowany jest „środek" 5-letniej grupy wieku, tj. odpowiednio dla grupy 0–4 lata – przyjmuje się 2,5; dla 5–9 lat – 7,5; dla 10–14 lat – 12,5 itd.

$$\acute{\mathbf{S}}\mathbf{r}_{\mathbf{art}} = \frac{\sum(\mathbf{R_w} + \mathbf{0,5}) * \mathbf{L_{rw}}}{\mathbf{L}}$$

$\acute{\mathbf{S}}\mathbf{r}_{\mathbf{art}}$ – średnia arytmetyczna
$\mathbf{R_w}$ – rocznik wieku
$\mathbf{L_{rw}}$ – liczba ludności danego rocznika wieku (Σ (R_w + 0,5)* L_{rw}) – suma iloczynów
L – ogólna liczba ludności

Mediana wieku (wiek środkowy)

Wskazuje wiek środkowy osób w danej zbiorowości (np. zamieszkującej określone terytorium). Wartość mediany wyznacza granicę wieku, którą połowa osób w danej zbiorowości już przekroczyła, a druga połowa jeszcze nie osiągnęła. Wiek środkowy można liczyć dla populacji ogółem, oddzielnie dla mężczyzn i kobiet, w podziale na miasta i wieś – województw itp.

$$\mathbf{M_e} = \mathbf{X_m} + \frac{\mathbf{h_m}}{\mathbf{L_m}} * (\mathbf{N_m} - \sum_{\mathbf{m}}^{\mathbf{m-1}} \mathbf{L_{sk}})$$

$\mathbf{M_e}$ – mediana wieku

$\mathbf{X_m}$ – dolna granica przedziału mediany
$\mathbf{h_m}$ – rozpiętość przedziału mediany (tutaj = 1)
$\mathbf{N_m}$ – połowa liczebności wszystkich faktów (tutaj połowa ludności)
$\mathbf{L_m}$ – liczebność przedziału mediany
$\mathbf{\sum_m^{m-1} L_{sk}}$ – suma liczebności w szeregu skumulowanym poprzedzającym liczebność przedziału mediany
Przedział mediany: pierwszy rocznik, w którym skumulowane liczebności dla wcześniejszych roczników przekraczają połowę liczebności populacji (są co najmniej równe)

Medianę wieku dla 5-letnich grup wieku liczymy analogicznie, z tym że parametr h_m (rozpiętość przedziału mediany) przyjmuje wartość 5.

Biologiczne grupy wieku
Trzy podstawowe biologiczne grupy wieku, których granice (w latach) mają charakter umowny. W praktyce badań statystycznych najczęściej stosowane jest grupowanie:
– 0–14 lat – dzieci,
– 15–64 lat – ludność dorosła,
– 65 lat i więcej – ludzie w starszym wieku.

Dzieci
Ludność w wieku 0–14 lat.

Dorośli
Ludność w wieku 15 lat i więcej. W Polsce – zgodnie z prawem – osobą dorosłą jest osoba, która ukończyła 18 lat.

Osoby starsze
Ludność w wieku 65 lat i więcej (rekomendacja ONZ i Eurostatu) lub 60 lat i więcej (rekomendacja WHO).

Proces starzenia się ludności/starzenie demograficzne
Proces polegający na zwiększaniu się liczby i udziału ludności w starszym wieku w ogóle populacji.
O starzeniu się danej populacji świadczą malejące – w ogólnej populacji – liczba i udział dzieci (0–14 lat) oraz wzrost liczby i odsetka osób w starszym wieku (65 lat i więcej).

Wiek rozrodczy kobiet
Wiek, w którym kobieta zdolna jest (biologicznie) do urodzenia dziecka.
W praktyce demograficznej, jako wiek rozrodczy – dla umiarkowanej strefy klimatycznej, w jakiej znajduje się Polska – przyjmuje się wiek 15–49 lat. Przy obliczaniu współczynników płodności (oraz dzietności) dzieci urodzone przez matki w wieku poniżej 15 lat są zaliczane do wieku 15 lat, a urodzenia z matek w wieku 50 i więcej lat – do wieku 49 lat.

Ekonomiczne grupy wieku
Wyznaczone umownie trzy podstawowe grupy wieku klasyfikujące zdolność do pracy: wiek przedprodukcyjny, wiek produkcyjny i wiek poprodukcyjny.
W Polsce przyjęto: osoby niepełnoletnie (0–17 lat) jako stanowiące pierwszą grupę, natomiast dolny próg trzeciej grupy jest tożsamy z wiekiem przechodzenia w Polsce na emeryturę, tj. dla kobiet 60 lat, a dla mężczyzn 65 lat.
Stosowane są także inne grupowania wieku ekonomicznego, np. 0–14 lat, 15–89 lata oraz 90 i więcej lat – np. w międzynarodowym badaniu LFS (BAEL), a także przez ONZ, WHO.

Wiek przedprodukcyjny – wiek, w którym ludność nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy, tj. grupa wieku 0–17 lat.

Wiek produkcyjny – wiek zdolności do pracy, tj. dla mężczyzn grupa wieku 18–64 lata, dla kobiet 18–59 lat.

Wiek produkcyjny mobilny – grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku 18–44 lata.

Wiek produkcyjny niemobilny – grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku: mężczyźni – 45–64 lata, kobiety – 45–59 lat.

Wiek poprodukcyjny – wiek, w którym osoby zazwyczaj kończą pracę zawodową, tj. dla mężczyzn – 65 lat i więcej, dla kobiet – 60 lat i więcej.

Wiek nieprodukcyjny – na wiek nieprodukcyjny składa się wiek przedprodukcyjny, w którym ludność nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy, tj. grupa wieku 0–17 lat oraz wiek poprodukcyjny, w którym osoby zazwyczaj kończą pracę zawodową, tj. dla mężczyzn – 65 lat i więcej, dla kobiet – 60 lat i więcej.

Współczynnik obciążenia demograficznego

Ogólny – stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (tj. w wieku przedprodukcyjnym i w wieku poprodukcyjnym) do liczby ludności w wieku produkcyjnym, tj. ile osób w wieku nieprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym.
Jako nieprodukcyjny przyjmuje się wiek 0–17 lat (wiek przedprodukcyjny) oraz 60 lat i więcej dla kobiet i 65 lat i więcej dla mężczyzn (wiek poprodukcyjny); wiek produkcyjny to 18–59/64 lata (18–59 lat – dla kobiet i 18–64 lata – dla mężczyzn).

$$\mathbf{W_{od}} = \frac{\mathbf{L_{przedprod}} + \mathbf{L_{poprod}}}{\mathbf{L_{prod}}} * 100$$

$\mathbf{W_{od}}$ – współczynnik (ogólny) obciążenia demograficznego
$\mathbf{L_{przedprod}}$ – liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym
$\mathbf{L_{poprod}}$ – liczba ludności w wieku poprodukcyjnym
$\mathbf{L_{prod}}$ – liczba ludności w wieku produkcyjnym

Cząstkowe – rozróżniane są dwa współczynniki cząstkowe informujące ile osób: (1) w wieku przedprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym oraz (2) ile osób w wieku poprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym.
Dla analizy zjawiska **najważniejsza jest relacja między cząstkowymi współczynnikami obciążenia** niż wielkość ogólnego wskaźnika obciążenia.

$$\mathbf{W_{odcz}} = \frac{\mathbf{L_{przedprod}}}{\mathbf{L_{prod}}} * \mathbf{100} \qquad \mathbf{W_{odcz}} = \frac{\mathbf{L_{poprod}}}{\mathbf{L_{prod}}} * \mathbf{100}$$

Współczynniki **obciążenia demograficznego** (ogólny oraz cząstkowe) mogą być liczone także w oparciu o biologiczne grupy wieku, tj. jako stosunek liczby dzieci (0–14 lat) i osób w starszym wieku (65 i więcej lat) do liczby osób w wieku 15–64 lata.

Współczynnik starości demograficznej
Relacja liczby osób w starszym wieku (65 lat i więcej) do ogólnej liczby ludności.

$$\mathbf{W_{st}} = \frac{\mathbf{L_{65+}}}{\mathbf{L}} * \mathbf{100}$$

$\mathbf{W_{st}}$ – wskaźnik/indeks starości
$\mathbf{L_{65+}}$ – liczba ludności w wieku 65 lat i więcej
$\mathbf{L}$ – ogólna liczba ludności

Podwójne starzenie się populacji
Wzrost udziału osób w wieku 80/85 lat i więcej w liczbie ludności w wieku 65 i więcej lat.

Indeks starości
Relacja między liczbą dziadków i wnuczków w populacji, tj. liczba osób w wieku 65 i więcej lat przypadająca na liczbę osób w wieku 0–14 lat.

$$\mathbf{I_{st}} = \frac{\mathbf{L_{65+}}}{\mathbf{L_{0-14}}}$$

$\mathbf{I_{st}}$ – indeks starości
$\mathbf{L_{65+}}$ – liczba ludności w wieku 65 lat i więcej
$\mathbf{L_{0-14}}$ – liczba ludności w wieku 0–14 lat

Wskaźnik potencjalnego wsparcia

Liczba osób w wieku 15–64 lata przypadająca na 100 osób w wieku 65 lat i więcej. Przedstawia ile osób hipotetycznie pozostających na rynku pracy przypada na 1 osobę (100 osób) będącą już poza rykiem pracy (odwrotność cząstkowego współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi).

$$\mathbf{W_{pw} = \frac{L_{15-64}}{L_{65+}} * 100}$$

$\mathbf{W_{pw}}$ – wskaźnik potencjalnego wsparcia
$\mathbf{L_{15-64}}$ – liczba ludności w wieku 15–64 lata
$\mathbf{L_{65+}}$ – liczba ludności w wieku 50–64 lata

Wskaźnik wsparcia osób najstarszych

Liczba osób w wieku 85 lat i więcej przypadająca na 100 osób w wieku 50–64 lata.

$$\mathbf{W_{wsp} = \frac{L_{85+}}{L_{50-64}} * 100}$$

$\mathbf{W_{wsp}}$ – wskaźnik wsparcia osób najstarszych
$\mathbf{L_{85+}}$ – liczba ludności w wieku 85 lat i więcej
$\mathbf{L_{50-64}}$ – liczba ludności w wieku 50–64 lata

Współczynnik dynamiki demograficznej

Stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie (najczęściej 1 roku) do liczby zgonów w tym okresie (liczba urodzeń przypadająca na 1 zgon).

$$\mathbf{Wd_t = \frac{U_t}{Z_t}}$$

$\mathbf{Wd_t}$ – współczynnik dynamiki demograficznej
$\mathbf{U_t}$ – liczba urodzeń żywych w okresie t
$\mathbf{Z_t}$ – liczba zgonów w okresie t

6.5. Prezentacja wyników

Dane o ludności i rezydentach są opracowywane dwa razy w roku, tj. według stanu na połowę (30 czerwca) oraz koniec (31 grudnia) każdego roku w zakresie:

- płci i wieku – wiek ludności w latach ukończonych (patrz Wiek – str. 48) według pojedynczych roczników wieku, tj. od 0 do 100 i więcej lat – dla danych rocznych oraz 0–85+ – dla danych na połowę roku, a także według innych grupowań – m.in. tzw. funkcjonalne, biologiczne i ekonomiczne grupy wieku,
- podziału terytorialnego, tj. dla każdej gminy (w podziale na ludność zamieszkałą tereny miejskie i wiejskie) – z uwzględnieniem zmian administracyjnych mających swoje odzwierciedlenie w Rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, których skutkiem są zmiany liczby ludności w konkretnych jednostkach administracyjnych,
- podziału statystycznego (NUTS).

Terminy i formy udostępniania danych o ludności:

- miesięcznie: jako wstępna informacja o ogólnej ludności w kraju – (Biuletyn Statystyczny, strona internetowa GUS),
- ludność: kwiecień danego roku – w zakresie danych według stanu na koniec poprzedniego roku oraz październik – w zakresie danych według stanu na połowę danego roku;

— rezydenci: lipiec danego roku – w zakresie danych według stanu na koniec poprzedniego roku.

Informacje o liczbie i strukturze ludności prezentowane są na stronie internetowej GUS, m.in. w bazie Demografia oraz w następujących publikacjach:

- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 31 grudnia)" – kwiecień,
- ✓ „Sytuacja demograficzna Polski do … r." – wrzesień,
- ✓ „Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w … r. (stan w dniu 30 czerwca)" – październik,
- ✓ „Rocznik Demograficzny" – listopad,
- ✓ „Mały Rocznik Statystyczny Polski" – lipiec,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej" – grudzień,
- ✓ „Rocznik Statystyczny Województw" – grudzień,

Inne roczniki branżowe i publikacje GUS, a także opracowania pozastatystyczne oraz bazy – krajowe i międzynarodowe.

Wybrane linki do stron internetowych zawierających dane o ludności w formie publikacji lub baz danych:

- ✓ Rocznik Demograficzny: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2025,3,19.html
- ✓ Baza Demografia: https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/StartIntro.aspx
- ✓ Bank Danych Lokalnych: https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat
- ✓ Dziedzinowe Bazy Wiedzy: https://dbw.stat.gov.pl/
- ✓ STRATEG: https://strateg.stat.gov.pl/#/
- ✓ Baza Eurostatu: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database

6.6. Ewaluacja badania

Dane o liczbie i strukturze ludności stanowią podstawową informację demograficzną oraz punkt odniesienia dla szeregu innych informacji z życia społecznego i gospodarczego. Umożliwiają obserwację tempa i kierunków rozwoju demograficznego, ale także społecznego i gospodarczego kraju lub wybranych grup ludności. Zatem, prowadzenie tego badania jest niezbędne, a przedstawiona metoda bilansowa ustalania liczby i struktury ludności w pełni uzasadniona.

Jednakże bieżące bilanse ludności to badanie realizowane bazujące na wynikach innych badań. Tym samym jakość uzyskiwanych wyników jest uzależniona od jakości składników bilansu, którymi są urodzenia żywe, zgony oraz migracje. Źródłem wszystkich tych składników są rejestry administracyjne, przy czym dane o urodzeniach i zgonach należy ocenić jako jakościowo bardzo dobre, są kompletne pod względem ilościowym i zakresowym. Natomiast w przypadku migracji kompletność rejestrów ewidencyjnych pod względem liczby faktów należy uznać za niezadawalającą – nie odzwierciedlają bowiem rzeczywistych rozmiarów zjawiska. Przyczyną jest niezgłaszanie przez osoby migrujące (zarówno w kraju – między gminami, jak i do/z innych krajów) w urzędach gmin faktu zmiany miejsce zamieszkania (stałego lub czasowego). Więcej o badaniach migracji i jakości danych można znaleźć w zeszycie metodologicznym „Migracje ludności"[28].

Wyniki bilansu ludności zależne są również od wyników spisów powszechnych ludności i mieszkań, stanowiących, zgodnie z założeniami metody bilansowej, bazę do bilansu ludności. Metodologia spisu opiera się m.in na przypisaniu osoby do danej gminy według jej deklaracji co do miejsca zamieszkania (stałego lub czasowego – trwającego co najmniej 3 miesiące lub – w przypadku rezydentów – co najmniej 1 rok). Spis nie weryfikuje formalności związanych z zameldowaniem – zatem, deklaracja zgłoszona w spisie co do miejsca zamieszkania osoby nie musi być powiązana z zameldowaniem, co ma duży wpływ na jakość wyników badania bilansów ludności.

[28] Zeszyt metodologiczny - Migracje ludności

W związku z planowanym wejściem w życie Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) sprawie statystyk europejskich dotyczących ludności i mieszkań, zmieniające rozporządzenie (WE) nr 862/2007 oraz uchylające rozporządzenia (WE) nr 763/2008 i (UE) nr 1260/2013, planowany jest dalszy rozwój metodologii badania ludności w celu dostosowania jej do wymogów nowego rozporządzenia.

6.7. Rys historyczny

Dane o liczbie i rozmieszczeniu ludności były opracowywane na przestrzeni lat dwiema metodami. Początkowo informacje ustalano szacunkowo – było to w latach, gdy sprawozdawczość bieżąca z zakresu ruchu naturalnego i migracji była realizowana (przez urzędy jednostek terytorialnych i administracyjnych, tj. – w zależności od okresu – urzędy gmin, powiatowe, wojewódzkie, prezydia rad narodowych itp.) w postaci zestawień zbiorczych. W dużej części były to dane zagregowane. Tym samym dane mogły być opracowywane w mniej szczegółowych układach (np. 5- lub 10-letnie grupy wieku, poziom ogólnopolski lub wojewódzki – w zależności od źródła).

Następnie, wraz z pojawieniem się możliwości uzyskiwania danych jednostkowych o urodzeniach, zgonach i migracjach – szacunki są opracowywane metodą bilansową.

1) **Szacunki** ludności były opracowywane do początku lat 70. XX wieku. Ich bazą/podstawą były:
   a) dla lat 1946–1949 – dane Powszechnego Sumarycznego Spisu Ludności z 1946 r. skorygowane na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r.,
   b) dla lat 1950–1959 – dane Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r. oraz dane pochodzące ze sprawozdawczości bieżącej,
   c) dla lat 1960–1966 – dane Spisu Powszechnego z 1960 r. oraz dane pochodzące ze sprawozdawczości bieżącej,
   d) dla 1967 r. – wyniki badania struktury ludności według płci i wieku z dnia 31 grudnia1967 r.,
   e) dla lat 1968 i 1969 – wyniki badania struktury ludności według płci i wieku z dnia 31 grudnia 1967 r. oraz dane ze sprawozdawczości bieżącej,
   f) dla lat 1989–1999 – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 20 maja 2002 r. W 2006 r. dane o liczbie i strukturze ludności dla lat 1989–1999 zostały zmienione w stosunku do wcześniej publikowanych (bilans na bazie spisu z 1988 r.). Dane dla tych lat zostały ponownie oszacowane (zmniejszone) przy uwzględnieniu wyników NSP'2002. Przeliczone zostały także wszystkie współczynniki demograficzne. Sporządzony szacunek miał na celu skorygowanie powstałej różnicy (ok. -392 tys. osób) między liczbą ludności wynikającą z bilansu prowadzonego na bazie NSP z 1988 r. a wynikami NSP z 2002 r.
   Przeszacowanie dotyczyło wyłącznie danych ogólnopolskich według płci i wieku oraz w podziale na ludność zamieszkałą w miastach i na wsi; bez zmian pozostały dane dla dalszego podziału administracyjnego (województw, powiatów, gmin), tj. utrzymano bilans na bazie NSP'1988.

   Należy mieć na uwadze, że w latach powojennych przekazywane statystyce publicznej dane z zakresu ruchu naturalnego i migracji nie były do końca kompletne. Zatem także dane o liczbie ludności dla lat 1946–1948 należy uznać za przybliżone (chociaż zostały skorygowane spisem z 1950 r.). Niemniej – biorąc pod uwagę rzeczywistość i uwarunkowania pierwszych lat powojennych – opracowywane wówczas przez GUS dane statystyczne, były oparte na najlepszych dostępnych danych i najbardziej rzetelnych metodach szacunkowych.
2) **Bilans** ludności opracowywany na podstawie jednostkowych danych bieżących z ruchu naturalnego i migracji przy przyjęciu za punkt wyjścia (podstawę bilansu):
   a) dla lat 1970–1977 – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 8 grudnia 1970 r.,
   b) dla lat 1978–1987 – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 7 grudnia 1978 r.,
   c) dla 1988 r. – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 7 grudnia 1988 r.,
   d) dla lat 1999–2009, tj. od stanu w dniu 31 grudnia 1999 r. – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 20 maja 2002 r.,
   e) dla lat 2010–2021 r. – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z dnia 31 marca 2011 r.

Bilans ludności za 2010 r. był opracowywany i prezentowany w dwóch wersjach – bazując na wynikach NSP'2002, a następnie – na podstawie wyników NSP'2011. Korekta danych o liczbie i strukturze ludności za 2010 r. miała miejsce w 2012 r. i od tej pory skorygowany bilans jest traktowany jako obowiązujący, przeliczenie danych dotyczyło wszystkich jednostek administracyjnych i terytorialnych. Różnica między liczbą ludności Polski dla 2010 r. zbilansowaną na NSP'2002 oraz na NSP'2011 wyniosła ok. +330 tys.

f) od 2020 r. – wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021 z 31 marca 2021 r. Podobnie jak w przypadku poprzedniego spisu dane za lata 2020 i 2021 zostały opracowane i prezentowane w dwóch wersjach – początkowo w oparciu o wyniki spisu NSP'2011, a następnie zostały zaktualizowane na podstawie wyników NSP'2021. Korekta danych za lata 2020 – 2021 miała miejsce w 2022 r. i od tej pory skorygowany bilans jest traktowany jako obowiązujący, przeliczenie danych dotyczyło wszystkich jednostek administracyjnych i terytorialnych. Różnica między liczbą ludności Polski według definicji krajowej dla 2020 r. zbilansowaną na NSP'2011 oraz na NSP'2021 wyniosła ok. -176 tys.

W latach 1983–2009 sporządzany był także bilans ludności zameldowanej na pobyt stały. Dane te służyły wyłącznie do wyliczenia współczynników demograficznych – ze względu na fakt, że dane o ruchu naturalnym i migracjach były wówczas gromadzone i opracowywane według stałego miejsca zameldowania osób, których dotyczyło dane zdarzenie. Od 2010 r. odniesieniem dla określania natężenia każdego ze zjawisk demograficznych i podstawą obliczania innych współczynników ludnościowych jest bieżący bilans ludności/rezydentów.

Bibliografia

1. Biuletyn Statystyki Ludności, małżeństwa, urodzenia, zgony 1948–1949, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1952.
2. Holzer J. Z. „Demografia", Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
3. „Ludność Polski w latach 1945–1965", Główny Urząd Statystyczny, Seria: Studia i prace statystyczne, Zeszyt 1, Warszawa 1966.
4. Okólski M. „Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie", Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004.
5. Okólski M., Fihel A. „Demografia. Współczesne zjawiska i teorie", Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
6. Pressat R. „Słownik demograficzny" (The Dictionary of Demography), oprac. E. Frątczak i A. Ptak-Chmielewska, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2014.
7. „Przyczynek do statystyki ruchu naturalnego ludności w Polsce w latach 1946 i 1947", Główny Urząd Statystyczny, Statystyka Polski, Seria D, Zeszyt 10, Warszawa 1949.
8. „Rocznik Demograficzny 1945–1966", Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1968.
9. „Rozwody w latach 1949–1966", Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1968.
10. Strzelecki Z., Szymborski J. (red. nauk.) „Zachorowalność i umieralność na choroby układu krążenia a sytuacja demograficzna Polski" (rozdział „Statystyka zgonów i umieralności z powodu chorób układu krążenia" Cierniak M., Marciniak G., Stańczak J.), Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2015.
11. „Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność", Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.
12. Sytuacja demograficzna Polski do 2018 roku. Tworzenie i rozpad rodzin", Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019.
13. „Sytuacja demograficzna Polski do 2020 roku. Zgony i umieralność", Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2021.
14. Wasilewski W., Wasilewska W., Bartnikowska O., Elias M. „Raport z pilotażowego kodowania przyczyn zgonów oprogramowaniem Iris", Urząd Statystyczny w Olsztynie, Olsztyn 2015 (materiały wewnętrzne).
15. Zeszyt metodologiczny „Definicje podstawowych pojęć z zakresu demografii", nr 32, GUS, Warszawa 1979.
16. „70 lat jednolitej rejestracji stanu cywilnego w Polsce", Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa 2016. (publikacja z okazji jubileuszu 70-lecia wprowadzenia jednolitej rejestracji stanu cywilnego w Polsce – materiały wewnętrzne).

SUPLEMENT

Autor: Tadeusz Stpiczyński

Metodyka i organizacja badań demograficznych w latach 1918 – 1939

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie....59
1. Liczba i struktura ludności....61
2. Ruch naturalny....63
3. Ruch wędrówkowy....68
Uzupełnienie....71
Bibliografia....73

WPROWADZENIE

Przygotowanie spisu oraz bieżącego badania ruchu ludności bazując na jednolitej sprawozdawczości i metodyce stały się pierwszoplanowymi zadaniami w dziedzinie statystyki demograficznej w utworzonym w 1918 roku Głównym Urzędzie Statystycznym. Reskrypt Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r.[29] powołujący GUS przewidział następujące główne kierunki działania urzędu:

1) prowadzenie badań statystycznych według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów;
2) nadanie jednolitego kierunku wszystkim badaniom podejmowanym przez władze państwowe;
3) publikowanie wyników badań prowadzonych przez GUS i inne urzędy państwowe.

Wydana wkrótce po tym ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej[30] ustalała podstawy działalności następująco:

- ✓ GUS jest naczelnym organem państwowej statystyki administracyjnej;
- ✓ Rada Ministrów może wydawać rozporządzenia w sprawie przeprowadzenia spisu powszechnego i innych dochodzeń statystycznych oraz nakładać obowiązek składania stosownych zeznań przez osoby objęte badaniem;
- ✓ zeznania mogą być wykorzystywane tylko do celów statystycznych.

Reskrypt z 1918 r. i ustawa z 1919 r. wyznaczyły ogólne ramy działania. Dla jego realizacji w poszczególnych działach statystyki niezbędne były dalsze ustalenia. Podstawą dla organizacji statystyki demograficznej stały się rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie powszechnych spisów ludności określające zakres i tryb ich przeprowadzenia, ustawy i rozporządzenia regulujące obowiązki statystyczne urzędów i gmin wyznaniowych rejestrujących zdarzenia ruchu naturalnego oraz decyzje władz państwowych powołujące urzędy zobowiązane do rejestracji ruchu wędrówkowego. Informacje zbierane na podstawie postanowienia wynikające z przepisów prawnych i administracyjnych stały się źródłem spisowych danych o liczbie i strukturze ludności, bieżących danych o ruchu naturalnym oraz gromadzonych w miarę możliwości danych o migracjach zagranicznych.

W latach międzywojennych nie było bieżącej statystyki ludności i jej struktury. Przyczyną była niedostateczna kompletność, a w pewnych okresach nawet brak danych o składnikach rozwoju, tj. o ruchu naturalnym i wędrówkowym. Obok tego regionalne różnice w dokładności rejestracji zdarzeń ruchu były powodem, iż do końca dwudziestolecia niepodległości nie udało się zorganizować tej podstawowej dla badania rozwoju i terytorialnego rozmieszczenia ludności, informacji statystycznej. W omawianym czasie źródłem danych o liczbie ludności były spisy z lat 1921 i 1931. Dla potrzeb bieżącej informacji uzupełniły je szacunki ograniczone do przekroju według czterech grup województw i wykonane na przełomie obydwu dziesięcioleci niepodległości.

Drugi z kierunków działania w obszarze statystyki demograficznej obejmował zagadnienia ruchu naturalnego. Docelowym zadaniem było zorganizowanie pełnej, a zarazem jednolitej sprawozdawczości o zjawiskach ruchu. W realizacji tego zadania wystąpiły różne przeszkody powodując opóźnienie wykonania co najmniej pięcioletnie. Następujące przyczyny utrudniały budowę systemu: przejęcie po zaborcach różnych pod względem formalnym oraz kompletności informacji, zasad dokumentowania zdarzeń ruchu; regionalne różnice w poziomie kultury (m.in. negatywny wpływ analfabetyzmu) i stopnia cywilizacji ludności jako przyczyny braku poczucia lub okresowego zaniedbania obowiązku rejestrowania zdarzeń ruchu; mieszany skład narodowościowy i wyznaniowy ludności na danym obszarze, uzewnętrzniający się w elementach tradycji i obyczajowości wpływających opóźniająco na wykonanie rejestracji. Dopiero w drugiej połowie pierwszego dziesięciolecia niepodległości udało się zorganizować w miarę dokładną rejestrację zdarzeń ruchu.

W kształtowaniu systemu sprawozdawczości przyjęto kardynalną zasadę według której dane statystyczne powinny odzwierciedlać stan rejestracji. Tylko w niektórych okresach i częściach kraju ingerowano w jej przestrzeganie stosując pomocniczo metodę szacunku. Wpływ oddziaływania wymienionych poprzednio

[29] Monitor Polski nr 100 z dn. 19 VII 1918 r.
[30] Ustawa z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej

barier na rejestrację, a w konsekwencji i na budowę systemu sprawozdawczości był zróżnicowany regionalnie. Zbieranie informacji nie wzbudziło zastrzeżeń w zachodniej części kraju (w byłej dzielnicy pruskiej), gdzie przejęto po zaborcy dobrze funkcjonujący system rejestracji cywilnej, a poczucie obowiązku zgłaszania zdarzeń przez jednolitą pod względem narodowym i wyznaniowym ludność sprzyjało kompletności danych. W części południowej (w byłym zaborze austriackim) wdrożony wcześniej system wyznaniowej rejestracji metrykalnej umożliwił uzupełnienie braków i opóźnień sprawozdawczości za wcześniejsze lata po odzyskaniu niepodległości. W centralnej i wschodniej częściach kraju (w byłym zaborze rosyjskim) zgłaszanie zdarzeń nie było właściwie przestrzegane, szczególnie wśród ludności wyznania mojżeszowego, stanowiącej znaczną część społeczeństwa.

Przedstawienie źródeł i organizacji statystyki ruchu naturalnego jest poważnie utrudnione ze względu na ograniczony dziś zakres informacji. Dostępna dokumentacja to głównie teksty rozporządzeń dotyczące organizacji sprawozdawczości, uwagi i komentarze wprowadzające do opracowań tabelarycznych, wyjaśnienia w rocznikach oraz najbardziej przydatne uwagi metodyczne i analizy w publikacjach z lat międzywojennych.

W dostępnych informacjach nie ma ocen zależności pomiędzy wydawanymi rozporządzeniami, ich wykonywaniem i wpływem na kompletność zbieranych danych. Z nielicznych uwag wynika jedynie, iż główne przyczyny przedstawionych trudności wynikały z różnic wyznaniowych i społecznych. Brak jest jednak oceny zmian w czasie i ich wpływu na dane statystyczne.

Trzeci z najważniejszych kierunków w sferze organizowania statystyki ludnościowej dotyczył ruchu wędrówkowego. Tutaj trudności związane z brakiem prawnych podstaw rejestracji oraz z powolnym tworzeniem systemu statystyki były największe. Wobec braku niezbędnych działań administracyjnych nie stworzono statystyki ruchu wewnątrz kraju, a dla przemieszczeń zewnętrznych zbierano podstawowe informacje dopiero od połowy lat dwudziestych.

Działania w sferze organizacji uzupełniały prace związane z wyborem odpowiedniej metodyki. Metoda szacunku miała zastosowanie w przypadku opracowywania pozaspisowych danych o liczbie ludności oraz uzupełniania braków w danych o ruchu naturalnym. Podstawowe metody analizy demograficznej były pomocne przy charakterystyce dynamiki ludności, natężenia zdarzeń ruchu naturalnego oraz badania struktur w przekrojach terytorialnym i społecznym.

Główny Urząd Statystyczny poza własną działalnością współpracował z różnymi instytucjami, m.in. z organami samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnej statystyki. Miejscem jej sporządzania były biura statystyczne tworzone w miastach liczących powyżej 50 tysięcy mieszkańców oraz referaty statystyczne znajdujące się w miastach liczących od 20 do 50 tysięcy mieszkańców. Biura w największych miastach zajmowały się m.in. gromadzeniem danych o ruchu wędrówkowym w podstawowych podziałach demograficznych. Pozyskiwane tą drogą dane były pomocne przy szacowaniu stanów i stanowiły uzupełniające źródło informacji publikowanych w wydawnictwach GUS.

1. Liczba i struktura ludności

Spisy ludności w latach 1921 i 1931

Spisy z lat 1921 i 1931 były źródłem szczegółowej statystyki o liczbie i rozmieszczeniu terytorialnym ludności w przekrojach demograficznych i społeczno-zawodowych. Spis z 1921 r. przeprowadzony według stanu z dnia 30 września objął terytorium państwa w aktualnych granicach powiększonych o obszar Wileńszczyzny i Górnego Śląska. Potrzeba pełnych wyników spisu w jego ostatecznych granicach zdecydowała o wykonaniu uzupełniających szacunków, w których wykorzystywano wyniki spisu na Górnym Śląsku przeprowadzonego w 1919 r. przez władze niemieckie oraz na Wileńszczyźnie również w 1919 r. przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich.

Zakres tematyczny spisu 1921 w części dotyczącej ludności był bardzo obszerny. W badaniu zebrano informacje o cechach demograficznych, etnicznych, społecznych i zawodowych, a ponadto w nawiązaniu do poprzedzających przeprowadzenie spisu działań wojennych, o inwalidztwie i sieroctwie. Spis 1931 r. miał węższy zakres tematyczny, dostosowany do bieżącego rozwoju społeczno-gospodarczego. Przeprowadzenie spisów, w szczególności pierwszego, było kompromisem między zamierzeniami a możliwościami badania i opracowania. Trudności, głównie finansowe, były powodem, że szczegółowe wyniki ukazywały się w ciągu 5 do 7 lat po spisach, a kilku tematów w ogóle nie opracowano.

Spisy poza tym, że były źródłem pełnej informacji o liczbie ludności, stanowiły bazę dla szacunku tej liczby w kolejnych latach. Bez tej podstawowej informacji nie byłoby możliwe przedstawienie dynamiki ludności z uwzględnieniem wpływu składników ruchu.

Tematyka, organizacja przeprowadzenia i prezentacja wyników spisów stanowią osobny dział w badaniach demograficznych. Tryb organizacji i zakres badań spisowych zostały wyczerpująco omówione w publikacjach o charakterze informacyjnym, w artykułach oraz przedstawione w postaci danych statystycznych[31].

Obydwa spisy były przeprowadzane w różnych warunkach. Spis z 1921 r. wykonany w czasie ostatecznego ustalenia granic, przy masowej repatriacji i licznych przemieszczeniach wewnątrz kraju, miał na celu szybkie dostarczanie danych, niezbędnych do podjęcia działalności administracyjnej i gospodarczej. Płynność pobytu i znaczna ruchliwość przestrzenna zdecydowały, iż spisowy stan ludności został ustalony według kryterium obecności w miejscu spisania. W spisie z 1931 r. jako podstawowe zadania przyjęto zebranie danych o liczbie i rozmieszczeniu ludności faktycznie zamieszkałej. W obydwóch badaniach poza cechami demograficznymi: płci, roku urodzenia i stanu cywilnego, zebrano informacje o cechach etnicznych: obywatelstwie, narodowości (tylko w 1921 r.), języku ojczystym i wyznaniu religijnym; o cechach z zakresu z zakresu oświaty; poziomie wykształcenia (w 1931 r. zebranych informacji nie opracowano) i alfabetycznie oraz o cechach z zakresu migracji; o miejscu urodzenia (w 1931 r. zebranych informacji nie opracowano) i okresie zamieszkiwania w danej miejscowości (w 1921 r.). Drugi blok tematyczny tworzyły cechy społeczno-zawodowe, uwzględnione w obydwóch spisach.

Szacunek liczby ludności

Bieżące opracowywanie danych o liczbie ludności ma w statystyce demograficznej dwojakie znaczenie. Po pierwsze, dane są podstawą charakterystyki rozwoju liczbowego i rozmieszczenia terytorialnego mieszkańców, a po drugie są bazą odniesienia w badaniu trendów ruchu naturalnego i migracji. Bieżące opracowywanie danych jest możliwe tylko w przypadku systematycznego zbierania kompletnych informacji o urodzeniach i zgonach oraz napływie i odpływie w ruchu migracyjnym wewnętrznym i zagranicznym. W tym układzie opracowanie występuje w postaci bilansu ludności, którego składnikami są stan wyjściowy, dane o ruchu oraz wyznaczony jako wynik stan końcowy. Brak odpowiednich danych zmusił w ówczesnych latach do zastąpienia metody bilansu metodą szacunkową.

Opracowanie szacunku zostało podjęte w końcu lat dwudziestych w oparciu o zebrane do tego momentu dane o ruchu naturalnym oraz umowne założenia dotyczące innych składników rozwojowych.

[31] Porównaj m.in. „Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce", Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t.32, Warszawa 1981.

Wykonanie szacunku miało dwie cechy charakterystyczne:

- ✓ pewne podobieństwo do zasad obowiązujących w metodzie bilansu ludności;
- ✓ ograniczone ze względu na potrzebę zachowania wiarygodności: zakres informacji i szczegółowość podziału terytorialnego.

Szacowanie danych dla poszczególnych województw i powiatów, pomimo dysponowania wyjściowym stanem w takim podziale według spisu z 1921 r., uznano za nierealne z powodu niekompletności danych o składnikach rozwojowych. W związku z tym podjęto decyzję wykonania szacunku w podziale według czterech grup województw, sąsiadujących ze sobą i zbliżonych pod względem tempa rozwoju demograficznego.

Zgodnie z zasadą obowiązującą w latach międzywojennych przyjęto następujący podział województw:

- ✓ centralne: m.st. Warszawa, warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelski i białostockie;
- ✓ wschodnie: wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie;
- ✓ zachodnie: poznańskie, pomorskie i śląskie;
- ✓ południowe: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie.

W opracowaniu bazowano na dostępnych danych oraz umownych założeniach[32], były one następujące:

1) Jako dane wyjściowe przyjęto wyniki spisu z 1921 r., a w późniejszej fazie opracowania wyniki spisu z 1931 r.
2) W półroczu 1928 r. została prawie całkowicie skomplikowana sprawozdawczość o ruchu naturalnym na obszarze całego kraju za lata 1919–1927. Pozwoliło to na uwzględnienie w zasadzie dokładnych danych o przyroście naturalnym.
3) W latach dwudziestych i w następnym dziesięcioleciu nie było danych o wędrówkach wewnętrznych. Przyjęto założenie, że przemieszczenia w kraju wpływały na rozwój liczby ludności w przypadku ruchu z obszaru lub najbliżej położonych województw do większych miast na tym terenie; natomiast dla przemieszczeń pomiędzy grupami województw przyjęto we wszystkich latach salda wędrówek wewnętrznych na poziomie zerowym. Brak danych o tym składniku był główną przyczyną ograniczenia przekroju terytorialnego do poziomu grup województw.
4) Dane o repatriacji były dostępne w podziale według województw za okres od czerwca 1921 r. do grudnia 1922 r. Repatriacja w tym czasie była największa. W związku z tym informacja została przyjęta jako podstawa do szacunku według grup województw.
5) Dane o wychodźstwie były niekompletne w latach 1919–1925. W latach 1926–1927 były dostępne dane o emigracji według województw. Na podstawie przeciętnej z tych lat oszacowano liczby emigrantów, a także reemigrantów w pozostałych latach i wykorzystano je w podziale na grupy województw.

Wyniki szacunku wykorzystano głównie w ogólnej charakterystyce dynamiki ludności oraz w analizie zmian częstości w ruchu naturalnym. Wykonanie szacunku po przeprowadzeniu następnego spisu i dalszym zwiększeniu kompletności danych o urodzeniach i zgonach było łatwiejsze, a tym samym bardziej dokładne w drugim dziesięcioleciu. Szacunek dla lat 1919–1936 został uzupełniony o dane dla okresu 1895–1914.

Zestawienie wyników w podziale według czterech grup województw (przed 1914 r. nazwanych dzielnicami) oraz stanów na początek i na środek każdego roku do 1936 r. (tj. do momentu wykonania opracowania; następne stany były ustalane bieżąco) zostało opublikowane w podstawowym opracowaniu analitycznym z lat międzywojennych[33].

Zastosowanie szacunku w innych opracowaniach było niewielkie. Szacunek był jednym z elementów w opracowaniu danych o strukturze ludności według płci i podstawowych grup wieku do 1950 r.[34].

W latach trzydziestych w biurach statystycznych miast liczących co najmniej 100 tysięcy mieszkańców, opracowywano dane o liczbie ludności w oparciu o wyniki spisu z 1931 r., przeliczane w związku ze zmianami powierzchni oraz uzupełniane informacjami o ruchu naturalnym i gromadzonymi lokalnie danymi o zameldowaniach na pobyt stały.

[32] S. Szulc - Szacunek ludności Polski według dzielnic. Kwartalnik Statystyczny 1928, t. V, z. 3, str. 1315-1316.
[33] „Zagadnienia Demograficzne Polski", GUS, Statystyka Polski, ser. C, z. 41, str.15, tabl.12.
[34] Porównaj „Mały Rocznik Statystyczny 1939", str. 19, tabl. 12 i 13.

2. Ruch naturalny

Źródła informacji

Podstawą statystyki ruchu naturalnego w latach międzywojennych była rejestracja zawieranych małżeństw oraz zgłaszanych urodzeń i zgonów. Zgodnie z obowiązującymi przepisami zdarzenia ruchu były rejestrowane w urzędach stanu świeckich lub wyznaniowych. Urzędy działały na podstawie przepisów wydanych jeszcze w okresie zaborów lub według reguł wyznania. Współudział ludności w sporządzaniu dokumentacji opierał się na poczuciu obowiązku lub oddziaływaniu tradycji. W zależności od miejsca zamieszkania, wyznania, kultury i innych czynników, mających regionalne lub lokalne znaczenie postępowanie ludności sprzyjało dokumentowaniu ruchu względnie utrudniało rejestrację. To utrudnienie przyjmowało postać całkowitego zaniedbania obowiązku lub jego opóźnienia. Poprawienie poziomu rejestracji było niezbędne ze względów porządkowych i administracyjnych, a także konieczne z punktu widzenia statystyki. Działania GUS zmierzające do oparcia rejestracji i statystyki na właściwych zasadach organizacji występowały w dwóch kierunkach. Po pierwsze w sferze oddziaływania na władze państwowe o wydawanie odpowiednich przepisów, regulujących obowiązki rejestracji ze strony lokalnych urzędów i ludności, z punktu widzenia kształtowania jednolitego systemu sprawozdawczości statystycznej. Po drugie w sferze interwencji u lokalnych władz administracji ogólnej, nadzorujących podległe urzędy stanu cywilnego, w sprawie zaniedbań i opóźnień rejestracji. Kumulacja różnego rodzaju barier utrudniających podnoszenie poziomu rejestracji, a przede wszystkim regionalne różnice, były powodem, że praca wokół zorganizowania poprawnej statystyki zajęła szereg lat.

We wstępie do pierwszego opracowania danych o małżeństwach, urodzeniach żywych i zgonach za lata 1927 i 1928[35] wskazano na regionalne różnice w dokładności rejestracji. Jedynie rejestracja małżeństw ze względu na to, że statystyka uwzględniała wyłącznie przypadki zgłaszane w znaczeniu prawnym, czyli uznawane formalnie nie nasuwała zastrzeżeń. W pozostałych zjawiskach ruchu różnice regionalne były początkowo wyraźne, a ich zanikanie następowało stopniowo. Według przedstawionej we wstępie do wymienionej publikacji oceny, zdarzenia ruchu były rejestrowane dokładnie tylko w województwach zachodnich, natomiast w pozostałych grupach województw z różnym w czasie opóźnieniem. Rejestracja urodzeń martwych była poprawna tylko w województwach zachodnich, co wiązało się m.in. z odpowiednimi przepisami zobowiązującymi do ich zgłaszania. W pozostałych województwach rejestrację z reguły oceniano jako niekompletną, a zarazem zależną od wyznania. Duże różnice regionalne w rejestracji urodzeń zmusiły do ograniczenia danych statystycznych do przypadków urodzeń żywych z pominięciem martwych. Rejestracja zgonów była ogólnie oceniana jako dość ścisła, ale regionalnie zróżnicowana ze względu na pewne luki związane z wyznaniem i wiekiem zmarłych.

W nawiązaniu do ustawy o organizacji statystyki administracyjnej z 1919 r. zostało wydane rozporządzenie Rady Ministrów z 18 października 1920 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności[36]. Rozporządzenie było pierwszym krokiem w kierunku ustalenia podstawy prawnej tej statystyki, uzupełnianym i weryfikowanym kilkakrotnie w późniejszych latach. W rozporządzeniu przewidziano obowiązek, okresy i terminy składania do GUS sprawozda indywidualnych z zakresu poszczególnych zdarzeń ruchu naturalnego według ustalonych wzorów na podstawie faktów rejestrowanych w księgach stanu cywilnego.

Podstawy prawne

Przyjęte w treści rozporządzenia z 1920 r. założenie powszechnej rejestracji i składania sprawozdań okazało się w praktyce niemożliwe do zrealizowania w ciągu najbliższych lat. Na występowanie trudności wskazują m.in. kolejne rozporządzenia o regionalnym zasięgu obowiązywania. Takim było rozporządzenie Rady Ministrów z 22 marca 1923 r. w przedmiocie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności w górnośląskiej części województwa śląskiego[37]. W nawiązaniu do ustawy z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej oraz do ustawy z 16 czerwca 1922 r. o rozciągnięciu na ziemie górnośląskie województwa

[35] „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928", Statystyka Polski, Ser. A, tom 27. GUS. Warszawa 1934.
[36] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 października 1920 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności
[37] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 marca 1923 r. w przedmiocie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności w górnośląskiej części województwa śląskiego

śląskiego konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zobowiązano urzędników stanu cywilnego do sporządzania sprawozdań o rejestrowanych faktach ruchu. Postanowiono, że pierwsze sprawozdania dotyczyły okresu od 1 stycznia do 31 marca 1923 r.

W 1925 r. ogłoszono trzy następne rozporządzenia obejmujące zawartymi w nich ustaleniami obszar województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. Rozporządzenie Rady Ministrów z 1 kwietnia 1925 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności[38] zobowiązywało osoby prowadzące księgi metrykalne w urzędach stanu cywilnego znajdujących się na obszarze wymienionych województw do przesyłania co kwartał do właściwej władzy administracyjnej pierwszej instancji sprawozdań indywidualnych z zarejestrowanych faktów ruchu naturalnego. Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 lipca 1925 r.[39] o zmianie § 10 rozporządzenia z 1 kwietnia 1925 r. ustalało, że:

1) sprawozdania indywidualne dotyczące zarejestrowanych małżeństw, urodzeń i zgonów należało sporządzać od dnia oznaczonego rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych w zależności od warunków terytorialnych;
2) sprawozdania zdarzeń, zarejestrowanych począwszy od dnia 1 stycznia 1919 r. do dnia oznaczonego w rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych należało sporządzić w formie wykazów sumarycznych ze wskazaniem tylko ogólnej liczby sporządzonych aktów małżeństw, urodzeń i zgonów dla każdego roku oddzielnie. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 10 października 1925 r. w sprawie statystyki ruchu naturalnego ludności na obszarze województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego[40] w nawiązaniu do ustaleń dwóch poprzednich wyznaczyło dzień 1 stycznia 1926 r. jako moment od którego osoby prowadzące księgi metrykalne zostały zobowiązane do przesyłania sprawozdań indywidualnych ze zdarzeń zarejestrowanych w księgach metrykalnych według wzorów dołączonych do rozporządzenia z dnia 1 kwietnia 1925 r. Równocześnie przyjęto, iż zestawienia w formie wykazów sumarycznych będą dotyczyły faktów zarejestrowanych w okresie między 1 stycznia 1919 r. i 31 grudnia 1925 r.

W okresie 1919–1926 obowiązek rejestracji w myśl ogłaszanych przepisów był wprowadzany stopniowo. W związku z tym w trzech województwach zachodnich państwowa statystyka ruchu naturalnego była wykonywana poprawnie od początku odzyskania niepodległości, w czterech województwach południowych została zorganizowana w formie indywidualnych sprawozdań od stycznia 1926 roku, a za lata wcześniejsze zebrana w formie zestawień sumarycznych. W województwach centralnych i wschodnich rejestracja była w tym czasie stale niekompletna. W tej części kraju pod wpływem różnych przyczyn, a przede wszystkim ze względu na wydarzenia wojenne, ruchy migracyjne i repatriację, analfabetyzm wśród ludności i zróżnicowanie wyznaniowe nie udało się upowszechnić obowiązku rejestracji i tym samym wprowadzić prawidłowej statystyki, przewidzianej w rozporządzeniu z 1920 r.

Powszechny obowiązek sporządzania sprawozdań ze zdarzeń rejestrowanych na obszarze wszystkich województw został wprowadzony ponownie na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności[41]. Rozporządzenie zostało wydane na zasadzie art. 44 ust. 6 konstytucji z 1921 r. i ustawy z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydania rozporządzeń z mocą ustawy.

Głównymi czynnikami skłaniającymi do przestrzegania postanowień nowego rozporządzenia stało się osiągnięcie stabilizacji politycznej i stosunków społeczno-gospodarczych oraz uporządkowanie organizacji administracyjnej państwa. W art. 1 rozporządzenia przewidziano: „Osoby prowadzące akty stanu cywilnego względnie księgi metrykalne obowiązane są z faktów ślubów, urodzeń i zgonów zarejestrowanych w aktach stanu cywilnego względnie w księgach metrykalnych przesyłać co kwartał właściwej władzy administracyjnej pierwszej instancji sprawozdania indywidualne według formularzy ustalonych rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych". W art. 9 rozporządzenia podkreślono, iż: „Począwszy od 1 stycznia 1927 r. martwo urodzeni będą na obszarze całego państwa wpisywani wyłącznie do akt stanu cywilnego względnie do ksiąg

[38] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 kwietnia 1925 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności
[39] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 lipca 1925 r. o zmianie § 10 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 1 kwietnia 1925 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności
[40] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 10 października 1925 r. w sprawie statystyki ruchu naturalnego ludności na obszarze województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego
[41] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności

metrykalnych urodzeń". W przepisach końcowych rozporządzenia określono obszar i terminy według których ustalenia winny być wykonywane. Przyjęto, że przepisy rozporządzenia będą wykonywane na obszarze województw zachodnich w trybie dotychczasowym, a na pozostałym obszarze kraju od 1 stycznia 1927 r.

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 12 maja 1927 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w sprawie wykonania rozporządzenia PR z 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności[42] zawierało wzory formularzy statystycznych sprawozdań: o zawartym małżeństwie (formularz A), o zarejestrowanym urodzeniu (formularz B) oraz o zarejestrowanym zgonie (formularz C).
W paragrafach odnoszących się do służby wojskowej rozporządzenie normowało obowiązki kapelanów wojskowych, jako urzędników stanu cywilnego i ustalało terminy przesyłania przez nich sprawozdań statystycznych.

Na mocy art. 11 rozporządzenia PR z 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności została wydana przez Ministra Spraw Wewnętrznych instrukcja dla osób prowadzących akta stanu cywilnego względnie księgi metrykalne w sprawie wypełniania i przekazywania sprawozdań statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności[43]. Instrukcja regulowała m.in. obowiązki tych osób, terminy przekazywania sprawozdań, właściwość władzy powiatowej, zasady sporządzania sprawozdań w obecności stron oraz ustalała daty przekazywania kompletnych zbiorów sprawozdań do GUS.

Przepisy wydane w 1927 r. uporządkowały definitywnie sprawę sporządzania statystyki ruchu naturalnego według jednolitych zasad i wzorów na obszarze całego kraju, z tym zastrzeżenie, że dane odzwierciedlały w dalszym ciągu zróżnicowany poziom rejestracji w podziale na cztery grupy województw.

Przedmiotem badania statystycznego w latach międzywojennych była również przyczyna zgonu. Prawna podstawa rejestracji została uregulowana w ustawie z 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu[44]. Przepisy uzupełniające do ustawy zostały podane w rozporządzeniu Ministra Opieki Społecznej z 30 listopada 1933 r.

Zgodnie z ustaleniami przyjęto, iż osobą uprawnioną do ustalania przyczyny zgonu był lekarz leczący zmarłego w ostatniej chorobie, a w razie braku takiego, lekarz urzędowy lub inna osoba, powołana przez władze gminne. Tą inną osobą mógł być w promieniu czterech kilometrów od miejsca zamieszkania lekarza tylko lekarz, a w pozostałych miejscowościach laik, tzw. oglądacz zwłok. Osoba stwierdzająca przyczynę zgonu wystawiała kartę zgonu, przewidzianą do pochowania zwłok i jednocześnie wykorzystywaną wtórnie dla celów statystycznych.

Organizacja i zakres badania

Zgodnie z treścią rozporządzeń urzędnicy stanu cywilnego po wypełnieniu formularzy przekazali je do urzędów powiatowych, w których po przeprowadzeniu kontroli kompletności i dokładności sporządzono wykaz powiatowy i przesłano go wraz z podstawowym materiałem w ustalonym terminie do GUS. Wyjątkowo w miastach, które miały własne biura statystyczne urzędnicy byli obowiązani przesyłać sprawozdania do tych biur co tydzień, z których po sprawdzeniu były przekazywane co kwartał do GUS.

W opracowaniu wykonywanym w GUS obowiązywała jednolita zasada ustalania przynależności terytorialnej, a mianowicie: dla małżeństwa według miejsca zamieszkania mężczyzny, dla urodzenia według miejsca zamieszkania rodziców (w przypadku urodzenia nieślubnego według miejsca zamieszkania matki) i dla zgonu według ostatniego miejsca zamieszkania osoby zmarłej.

Zakres badania statystycznego został przedstawiony w załącznikach do rozporządzeń z lat 1920 i 1927. Badanie oparte na ustaleniach przyjętych w 1920 r. nie było wykonywane powszechnie z przedstawionych wcześniej powodów i miało jedynie postać regionalnego zbierania informacji. Przedstawienie tematyki zamierzonego, choć tylko regionalnie wykonywanego badania jest interesujące m.in. ze względu na umieszczenie w formularzach poza pytaniami o podstawowe cechy, dodatkowych pytań właściwych raczej dla formy badania

[42] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 12 maja 1927 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w sprawie wykonania rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności
[43] Porównaj „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928", Statystyka Polski, t. 27, wstęp do publikacji.
[44] Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu

ankietowego. Pytania takie nie wystąpiły już w programie badania prowadzonego na podstawie rozporządzenia z 1927 r.

W załączniku do rozporządzenia z 1920 r. przewidziano pięć formularzy sprawozdania oznaczonych i nazwanych następująco:

- ✓ A – Karta małżeństwa;
- ✓ B – Karta urodzenia;
- ✓ C – Karta zgonu dziecka do lat sześciu;
- ✓ D – Karta zgonu powyżej sześciu lat;
- ✓ E – Karta uprawnienia dziecka[45].

W każdym z formularzy należało przy jego wypełnianiu podać nazwy gminy i powiatu, w których znajdował się USC oraz numer aktu w odpowiedniej księdze (w przypadku uprawnienia dziecka – numer aktu urodzenia, na którego marginesie był zaznaczony fakt uprawnienia).

Badanie prowadzono według następujących cech: płeć, wiek, dokładna data (zawarcia małżeństwa, urodzenia lub zgonu), miejsce (gmina, powiat) zamieszkania (przed zawarciem małżeństwa, urodzenia, zgonu), wyznanie (przy urodzeniu także ojca i matki), stan cywilny, zawód i stanowisko w zawodzie, rodzaj urodzenia (żywe lub martwe, ślubne lub nieślubne – także przy zgonie dziecka w wieku do 6 lat).

Natomiast najważniejsze dodatkowe pytania były następujące:

1) w karcie urodzenia:
   - ✓ czy był lekarz (akuszerka egzaminowana)?
   - ✓ które dziecko z tego małżeństwa?
   - ✓ które dziecko u matki?
2) w karcie zgonu dziecka do 6 lat:
   - ✓ jak było karmione (mlekiem matki, sztucznie)?
   - ✓ miejsce zgonu (u rodziny, u mamki, w domu wychowawczym)?
   - ✓ które dziecko u matki?
   - ✓ czy przyczyna zgonu była stwierdzona przez lekarza?
   - ✓ ile dzieci u matki zmarło przed ukończeniem 6 lat?

Reforma organizacji sprawozdawczości przeprowadzona w latach 1925–1927 polegała głównie na ustaleniu jednolitych dla urzędów stanu cywilnego wszystkich wyznań, wzorów sprawozdań w postaci wykazów sporządzonych akt małżeństw, urodzeń i zgonów[46]. W nowej organizacji sprawozdawczości przyjęła postać wykazów akt zarejestrowanych w ciągu kwartału.

Dla każdego zarejestrowanego faktu ruchu urzędnik stanu cywilnego wypełniał jeden wiersz w wykazie – sprawozdaniu. Wykazy były oznaczone symbolami: A – małżeństwa, B – urodzenia i C – zgony. Po wypełnianiu wykazy przesyłano co kwartał do urzędu powiatowego, jako władzy administracyjnej pierwszej instancji. W powiecie po wykonaniu kontroli zupełności i dokładności danych w wykazach sporządzano zestawienie powiatowe oznaczone symbolem D, po czym przesyłano je wraz z podstawowym materiałem do GUS. W nowej postaci badania ograniczono się do zbierania danych o cechach demograficznych i społecznych. Oznaczeniem wiążącym sprawozdanie z księgą stanu cywilnego był numer aktu w księdze, który należało wpisać na początku wiersza w wykazie. Urzędnicy stanu cywilnego, podobnie jak w latach przed reformą, byli zobowiązani do wypełniania wykazów na podstawie danych wpisywanych wcześniej do akt oraz informacji zbieranych od osób zawierających małżeństwo lub zgłaszających fakt urodzenia względnie zgonu.

Wykazy zawierały następujące pozycje:

- ✓ wzór A – Wykaz akt małżeństw: data zawarcia małżeństwa oraz dla każdej ze stron: imię i nazwisko, data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) lub wiek; wyznanie; stan cywilny; ponadto dla męża miejsce faktycznego zamieszkania;

[45] Porównaj do: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 października 1920 r. w sprawie organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności

[46] Porównaj „Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927, 1928", Statystyka Polski. Wstęp do publikacji.

- ✓ wzór B – Wykaz akt urodzeń: imię i nazwisko dziecka; płeć; data urodzenia dziecko (dzień, miesiąc, rok); miejsce urodzenia (miasto/ gmina, powiat); urodzenie z porodu pojedynczego czy wielorakiego?; rodzaj urodzenia (żywe czy martwe?, ślubne czy nieślubne?); wyznanie (dziecka, ojca, matki); data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) ojca i matki; miejsce faktycznego zamieszkania rodziców (przy urodzeniu nieślubnym – matki);
- ✓ wzór C – Wykaz akt zgonów: imię i nazwisko zmarłego; płeć; data zgonu (dzień, miesiąc); miejsce zgonu (miasto/gmina, powiat); data urodzenia (dzień, miesiąc, rok) lub wiek; przy zgonie dziecka poniżej pięciu lat czy urodzone było ślubne/nieślubne; stan cywilny; wyznanie; przyczyna zgonu; czy przyczyna była stwierdzona przez lekarza?

Metodyka opracowania

Przy przeglądzie sumarycznych zestawień za lata 1919–1926 stwierdzono w GUS liczne przypadki zbyt małych liczb zgonów w stosunku do liczby urodzeń, a także w porównaniu z liczbami ludności według spisu z 1921 r. Największe zniekształcenie relacji występowało wśród ludności wyznania mojżeszowego. Główną przyczyną zniekształceń relacji była niedokładna rejestracja zgonów niemowląt. W związku z tym wykazy z niektórych regionów kraju, województw, powiatów a nawet urzędów stanu cywilnego potraktowano jako surowy materiał statystyczny i przed opublikowaniem uzupełniono go szacunkowo. Uzupełnione liczby małżeństw, urodzeń żywych, zgonów oraz przyrostu naturalnego za lata 1919–1927 zestawiono w tysiącach i przeliczono na tysiąc ludności.

Wyniki ogółem dla kraju i w podziale według czterech grup województw były publikowane w trzech wydawnictwach:

- ✓ w rocznikach statystycznych z lat 1928–1930;
- ✓ w trzech tomach serii Statystyka Polski, zawierających dane o ruchu naturalnym, pt. Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927–1928, 1929–1930 i 1931–1932;
- ✓ w opracowaniu studialno-analitycznym pt. Zagadnienia Demograficzne Polski.

W tym ostatnim Zestawienie zostało uzupełnione szacunkiem za lata 1895–1911. Uzupełnione zestawienie[47], obok poprzedzającej je tablicy zawierającej dane o liczbie ludności dla tych samych lat i w tym samym podziale stanowią centralną informację o rozwoju ludności Polski i jej ruchu naturalnym w latach międzywojennych oraz według możliwej do wykonania retrospekcji.

Sprawa ustalenia związku między momentem, w którym miało miejsce urodzenie i czasem jego rejestracji wystąpiła z chwilą wprowadzenia sprawozdawczości indywidualnej na obszarze całego kraju. Podstawą do ustalenia tego związku były dane o datach sporządzenia aktu i urodzenia dziecka. Problem zbyt dużej różnicy pomiędzy datami, poza dopuszczalną ustawowo występował w statystyce z lat międzywojennych z różnym nasileniem w zależności od okresu sporządzania sprawozdawczości, terenu rejestracji (region kraju, miasto/wieś), wyznania i poziomu kultury ludności. W nawiązaniu problemu przyjęto zasadę, zaliczania urodzeń rejestrowanych w określonych latach lub mniejszych okresach do statystycznej zbiorowości urodzeń pochodzących z danego roku. Zasada została opracowana na podstawie danych sprawozdawczości z 1928 r. (dane z 1927 r., pierwszego w sporządzaniu powszechnej sprawozdawczości, jako częściowo niekompletne, pominięto w analizie materiału źródłowego) oraz następnych lat.

Kierując się proporcjami liczb urodzeń w przekroju regionalnym i wyznaniowym postanowiono, że ostateczna liczba urodzeń w danym roku będzie sumą:

- ✓ urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku sprawozdawczym i zostały zarejestrowane w tym roku;
- ✓ urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku sprawozdawczym, ale zostały zarejestrowane w I półroczu roku następnego po roku sprawozdawczym;
- ✓ urodzeń, które nastąpiły faktycznie w roku poprzedzającym sprawozdawczy i zostały zarejestrowane w II półroczu roku sprawozdawczego (urodzenia zarejestrowane w I półroczu były składnikiem sumy ostatecznej liczby urodzeń w roku poprzedzającym rok sprawozdawczy);

[47] „Zagadnienia Demograficzne Polski", str. 18, tablice 16 i 17.

- ✓ pozostałych urodzeń, które nastąpiły w latach wcześniejszych, ale zostały zarejestrowane w roku sprawozdawczym.

W składnikach ostatecznej liczby wystąpiły różnice w zależności od grupy województw, a w dalszym podziale według miejsca zamieszkania w miastach lub na wsi.

Rozmiary opóźnień rejestracji (patrz tablica na następnej stronie) potwierdzają wcześniejsze uwagi na temat różnej dokładności rejestracji w podziale regionalnym. Minimalne opóźnienia w województwach zachodnich wskazują, iż były to tradycyjnie tereny najlepszej rejestracji, niezależnie od miejsca zamieszkiwania w miastach lub na wsi. Maksymalne opóźnienia w województwach centralnych oraz różne odsetki zarejestrowanych urodzeń z lat wcześniejszych (w miastach ok. 21% i na wsi ok. 5%) sugerują związek tej różnicy z wyznaniem. Istotnie dla wyznania katolickiego odsetek urodzeń pochodzących z lat wcześniejszych wyniósł poniżej 5%, natomiast dla wyznania mojżeszowego (nieco poniżej 10% wszystkich urodzeń w tej grupie województw) – ok. 50%.

Poniższa tablica obrazuje różnice dla dwóch wybranych lat z okresu przedstawionego w opracowaniu studialnym[48]

WOJEWÓDZTWA	LATA	Urodzenia			
		przyjęte jako ostateczne	z roku sprawozdawczego		z lat wcześniejszych
			z a r e j e s t r o w a n e		
			w roku sprawo-zdawczym	w I półroczu następnego roku	w roku sprawo-zdawczym
		w tys.	w odsetkach liczby ostatecznej		
Centralne	1928	390,5	88,9	3,7	7,4
	1932	356,0	85,7	4,9	9,4
Wschodnie	1928	190,3	95,6	2,9	1,5
	1932	181,9	94,2	4,1	1,7
Zachodnie	1928	126,2	99,4	0,5	0,1
	1932	121,1	99,4	0,4	0,2
Południowe	1928	262,9	98,5	0,8	0,7
	1932	258,4	98,3	1,1	0,6

a) bez miasta Warszawy

Źródło: Zagadnienia Demograficzne Polski, str. 137 i 138

3. Ruch wędrówkowy

Ruch wędrówkowy wewnętrzny

Potrzeba zorganizowania statystyki wędrówek wewnętrznych była dostrzegana od początku działalności GUS. Wynika to m.in. z przepisów wewnętrznych Urzędów określających zadania w zakresie statystyki ludnościowej. W statucie nadanym GUS w 1921 r. ustalono, że Wydział Statystyki Ruchu Naturalnego Ludności: „prowadzi statystykę ruchu emigracyjnego i wędrówkowego". W edycji statutu z 1927 r. napisano, że Wydział – „prowadzi statystykę emigracji i imigracji oraz wędrówek wewnętrznych". Pomimo tego zobowiązania oraz znaczenia wędrówek jako składnika zmiany liczby ludności, nie udało się zorganizować ogólnokrajowej statystyki takich przemieszczeń. Zasadniczą przyczyną był brak ustaleń prawnych i administracyjnych oraz opartych

[48] „Zagadnienia Demograficzne Polski", cz. II „Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów", str. 133 i następne.

o takowe źródła informacji. Dopiero w końcu pierwszego dziesięciolecia podjęto działania zmierzające do ustalenia podstaw bieżącej rejestracji ruchu przestrzennego. W ramach porządkowania przepisów administracyjnych wydano rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności[49].

W sprawach istotnych dla gromadzenia informacji i ich wykorzystania w statystyce przepisy rozporządzenia stanowiły:

- ✓ „Gminy wiejskie i miejskie obowiązane są prowadzić na swym obszarze ewidencję i kontrolę ruchu ludności pod nadzorem władz administracji ogólnej";
- ✓ „Każdy kto przebywa dłużej niż 24 godziny winien być zameldowany w gminie przed wpływem następnych 24 godzin. Kto opuszcza i przenosi się do innej miejscowości winien być wymeldowany przed upływem 48 godzin od chwili opuszczenia".

Powszechne przestrzeganie przepisów w ówczesnych podziałach społecznych oraz przy zróżnicowanym podziale kulturowym ludności, w szczególności na terenie wsi i małych miast okazało się trudne.

W związku z tym do wybuchu wojny w 1939 r. nie zorganizowano ogólnokrajowej, podporządkowanej GUS statystyki wędrówek wewnętrznych. Natomiast przepisy rozporządzenia wykorzystano wprowadzając ewidencję na niektórych obszarach, a przede wszystkim administracyjne stały się źródłem lokalnie prowadzonej statystyki. Zbierano głównie dane o zameldowaniach i wymeldowaniach w podziale według płci, wieku, stanu rodzinnego, miesięcy oraz zawodu. W latach trzydziestych dane o wędrówkach wewnętrznych pochodzące z tego źródła informacji były jednym ze składników pomocnych przy ustaleniu liczb ludności wielkich (liczących powyżej 100 tysięcy mieszkańców) miast.

Ruch wędrówkowy zagraniczny

Podział i źródła informacji

Wyjazdy za granicę i przyjazdy z zagranicy były w latach międzywojennych znaczącym składnikiem zmian w liczbie i strukturach ludności. W wyjazdach dominującą formą było wychodźstwo (w ówczesnej pisowni wychodźstwo; tą nazwą posługiwano się w latach zaborów oraz w latach dwudziestych). Później pisano wymiennie o emigracji. W terminologii demograficznej wychodźstwo dzielono na osiedleńcze (inaczej niesezonowe) i zarobkowe (inaczej sezonowe), ale granica podziału nie była wyraźna. W przyjazdach występowały dwie formy: repatriacja i powrót wychodźców inaczej nazywany reemigracją. Repatriacja była szczególną formą przemieszczeń terytorialnych i obejmowała powrót osób, które opuściły kraj okresowo lub zostały zmuszone do przesiedlenia się w związku z wojną 1914–1918. Repatriacja występowała w zasadzie w okresie od odzyskania niepodległości do połowy 1924 r. Powrót z wychodźstwa nie występował w latach zaborów, a po 1918 r. był związany głównie ze światowym kryzysem gospodarczym.

Podstawą statystyki wyjazdów i przyjazdów były różne – zmieniające się w czasie – źródła informacji. W części dotyczącej emigracji, były to m.in. sprawozdania linii okrętowych, dane o liczbach wiz wydanych przez urzędy konsularne, dane zawarte w arkuszach rejestracyjnych, sporządzanych przez Państwowe Biuro Pośrednictwa Pracy i inspektoratów emigracyjnych, sprawozdania attachés emigracyjnych oraz dane delegata Urzędu Emigracyjnego przy misji francuskiej w Poznaniu. Wymienione źródła były kompletowane oraz uzupełniane przez Urząd Emigracyjny. Z powołaniem się na to źródło dane były publikowane w wydawnictwach GUS. Innym rodzajem informacji były statystyki państw obcych: francuskie, amerykańskie, niemieckie, kanadyjskie i duńskie sporządzane w formie sprawozdań miesięcznych lub danych rocznych ogłaszanych w rocznikach i miesięcznikach statystycznych. W przypadku reemigracji źródłem były dane o liczbie paszportów powrotnych, wydawanych przez polskie konsulaty, m.in. we Francji i w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Dane o repatriacji były publikowane według okresów występowania i narodowości wracających oraz częściowo według rozsiedlenia w kraju; źródłem były dane zbierane w punktach etapowych.

[49] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności

Podstawy prawne

Pierwszym aktem porządkującym sprawę rejestracji ruchów zagranicznych była ustawa dnia z 14 listopada 1920 r. w przedmiocie uregulowania spraw dobrowolnej i przymusowej migracji ludności[50].

Ustawa określiła właściwości i zakres działania stanowiąc w art. 1: „Przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej tworzy się specjalny Urząd Emigracyjny, którego działalność obejmuje wszystkie sprawy dotyczące emigracji, reemigracji, imigracji i opieki nad uchodźcami. Sprawy koordynacji działalności dotyczącej emigracji znalazły wyraz w postanowieniach rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 8 lipca 1925 r. o utworzeniu Państwowej Rady Emigracyjnej[51]. Radę utworzono przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej jako organ doradczy i opiniodawczy. Do zakresu jej działania należało m.in. wydawanie opinii w sprawach polityki emigracyjnej, projektów ustawodawczych oraz konwencji międzynarodowych. Kolejnym aktem prawnym było rozporządzenie Prezydenta RP z 11 października 1927 r. o emigracji[23]. W rozporządzeniu znalazły się sprawy określenia emigranta, centralnych instytucji emigracyjnych, do których zaliczono Urząd Emigracyjny i Państwową Radę Emigracyjną oraz zagadnienia osadnictwa. Przyjęto, w porozumieniu tego rozporządzenia, że: „emigrantem jest obywatel polski, który opuszcza terytorium Rzeczypospolitej w poszukiwaniu pracy lub dla jej wykonania lub w celach osadnictwa albo też udając się do swego małżonka, krewnych i powinowatych, którzy już wyemigrowali poprzednio".

Sprawę terenowych organów emigracyjnych uregulowało rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z 28 września 1928 r. w sprawie ustanowienia ekspozytur Urzędu Emigracyjnego[52]. Na podstawie tego rozporządzenia powołano placówki w pięciu miastach: w Warszawie, w Krakowie, we Lwowie, w Brześciu nad Bugiem i w Białymstoku, obejmujące swoim zakresem działania odpowiednie województwa. Na początku lat trzydziestych kompetencje Urzędu Emigracyjnego zostały podzielone pomiędzy Ministrów: Opieki Społecznej (Wydział Zatrudnienia i Migracji, podległy bezpośrednio ministrowi) oraz Spraw Zagranicznych (Wydziały: Polityki Emigracyjnej, Polaków za Granicą i Opieki Prawnej). Podległymi jednostkami były: Inspektorat do Spraw Emigracyjnych w Warszawie oraz placówki emigracyjne w kilku większych miastach.

Organizacja i zakres opracowania

W nawiązaniu do gromadzonej dokumentacji została ustalona forma korzystania z niej w celach statystycznych. Mianowicie w ustawie z 1 czerwca 1923 r. o organizacji statystyki administracyjnej, nowelizującej przepisy ustawy z 1919 r. ustalono, że: „Wyniki badań statystycznych, prowadzonych przez urzędy państwowe ogłaszane są w wydawnictwach GUS lub też po porozumieniu z GUS w wydawnictwach ministerstw lub urzędów państwowych. W tym ostatnim przypadku wyniki muszą być ogłaszane w stosownym skróceniu w roczniku statystycznym".

W opracowaniach stosowano różne podziały z punktu widzenia rodzaju i zasięgu przemieszczeń oraz ich charakterystyki według badanych cech. Dane były zestawiane według liczb migrantów, a wyjątkowo w początkowych latach klasyfikowane również jako ruchy jednostkowe (według liczby osób) i zespołowe (według liczb transportów). Dwudzielny podział według kierunków na emigrację kontynentalną i zamorską został szybko zastąpiony przez podział na europejską i pozaeuropejską w obydwóch przypadkach uzupełniany przez dalszy podział według krajów. W zestawieniach występowała również nazwa migracja legalna. W tablicach klasyfikowano migrantów według następujących cech:

- demograficznych: płeć, stan cywilny, stan rodzinny;
- etnicznych: narodowość, wyznanie religijne (chrześcijanie, żydzi, wyznanie głowy rodziny); poziomu i kierunku wykształcenia;
- społeczno-ekonomicznych: zawód głowy rodziny, stan majątkowy

[50] Ustawa z dnia 4 listopada 1920 r. w przedmiocie uregulowania spraw dobrowolnej oraz przymusowej migracji ludności

[51] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 lipca 1925 r. o utworzeniu Państwowej Rady Emigracyjnej

[52] Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 28 września 1928 r. w sprawie ustanowienia ekspozytur Urzędu Emigracyjnego

- innych: cel (emigracja zarobkowa lub bierna), miejsce wydania paszportu, poprzedni pobyt na wychodźstwie, zamiar pobytu, miejsce pochodzenia (województwo), miejsce wyjazdu (port) oraz miejsce rozsiedlenia w przypadku powrotu (województwo i powiat).

Wyniki badań otrzymywane od prowadzących je instytucji były publikowane w tomach serii wydawniczych Statystyka Pracy, w zeszytach Miesięcznika Statystycznego, w biuletynach Wiadomości Statystyczne oraz w roczniku statystycznym.

Dane były uzupełniane w kolejnych wydaniach lub pozostawały niezmienione, opatrzone klauzulą – dane niekompletne. W wymienionych wydawnictwach zakres prezentacji był zmienny z punktu widzenia chronologii oraz ilości i kombinacji cech.

W latach trzydziestych po przejęciu niektórych obowiązków zbierania informacji przez odpowiednie placówki MSZ rozszerzono obserwację na zjawiska migracji zagranicznych krótkoterminowych: turystycznych i niezarobkowych, wyjazdów z Polski poza ruchem emigracyjnym oraz na przyjazdy cudzoziemców do Polski na podstawie danych o liczbie wydawanych paszportów lub meldunków.

UZUPEŁNIENIE

Wojna 1939–1945 przerwała działalność GUS, w tym również w sferze przygotowania trzeciego powszechnego spisu ludności oraz kontynuacji trzeciego badania ruchu. Obszar państwa polskiego w granicach administracyjnych sprzed wybuchu wojny znalazł się pod okupacją w podziale na tereny:

1) włączone do Niemiec,
2) podporządkowane administracji hitlerowskiej tzw. Generalne Gubernatorstwo,
3) zajęte przez Związek Radziecki.

Na obszarze każdej z trzech okupowanych części kraju ruch naturalny był w dużym stopniu uzależniony od zbrodniczej działalności okupantów i tragicznych warunków życia. Migracja wewnętrzna tylko w niewielkiej części była następstwem niezależnej decyzji, natomiast w większości przypadków, podobnie jak i wszystkie ruchy związane z przekraczaniem przedwojennej granicy państwa, wynikała z sytuacji przymusowych: uchodźstwa, wysiedlania, przesiedlania, deportacja, internowania.

Ruch naturalny oraz przemieszczenia dobrowolne i przymusowe były niewątpliwie rejestrowane na okupowanych terenach z różną dokładnością w zależności od rodzaju zjawiska, okupowanego obszaru i okresu okupacji. W archiwach obcych znajdują się źródłowe materiały statystyczne, które udostępnione mogłyby stać się przedmiotem historycznego opracowania ruchu naturalnego i przemieszczeń ludności na okupowanych terenach w latach wojny. Jedynym wyjątkiem wśród tych nieznanych zbiorów statystycznych są dane o ruchu naturalnym z obszaru Generalnego Gubernatorstwa.

Statystyka ruchu naturalnego w Generalnym Gubernatorstwie

W październiku 1940 r. okupant hitlerowski utworzył Urząd Statystyczny dla GG z siedzibą w Krakowie. Jednym z kierunków jego działalności było wprowadzenie, a właściwie wznowienie na podległym obszarze sprawozdawczości z zakresu ruchu naturalnego na podstawie faktów rejestrowanych w parafialnych lub metrykalnych urzędach stanu cywilnego. W zbiorach tej statystyki znalezionej po wojnie w Krakowie i przewiezionej do Archiwum GUS były dwa rodzaje sprawozdań statystycznych: zbiorcze sporządzone jednorazowo na początku 1941 r., zawierające sumaryczne dane o zarejestrowanych małżeństw, urodzeń i zgonów z lat 1939 i 1940 oraz – od 1941 r. – jednostkowe, wypełniane oddzielnie dla każdego faktu.

Formularze sprawozdawczości o faktach ruchu naturalnego obowiązujące w GG od 1941 r. różniły się tylko nieznacznie pod względem treści od wykazów aktów małżeństw, urodzeń i zgonów stanowiących sprawozdania w Polsce przed wojną. Okupant dodał w swoich formularzach dwa tematy:

- ✓ dotyczący struktury społeczno-zawodowej, pomocny w okupacyjnej ocenie siły roboczej,
- ✓ dotyczący narodowości mieszkańców, pomocny w zamierzeniach łamania poczucia jedności narodowej (czemu miał służyć m.in. wariant narodowości – „Góral").

W formularzu „Urodzenie (żywe–martwe)” było 14 pytań, dotyczących: płci, daty i miejsca urodzenia, miejsca zamieszkania, rodzaju urodzenia, rodzaju porodu, przynależności narodowościowej, wyznania, stanu cywilnego matki, mowy potocznej małżonków, języka ojczystego ojca i matki oraz zawodu ojca i matki (stanowiska w zawodzie i nazwy przedsiębiorstwa względnie zakładu, w którym pracują).

W formularzu „Małżeństwo” było 10 pytań dotyczących: daty zawarcia małżeństwa oraz dla męża i żony: daty urodzenia, miejsca zamieszkania, przynależności narodowościowej, wyznania, stanu cywilnego, przynależności państwowej, mowy potocznej i języka ojczystego oraz zawodu.

Poza bieżącą rejestracją ruchu naturalnego przeprowadzono w GG spis ludności i budynków według stanu w dniu 1 marca 1943 r. Niewątpliwie wartość opisanych materiałów ze względu na nienormalne warunki życia pod okupacją jest poważnie ograniczona. Niemniej dostępne dane mogą być jednym ze źródeł do badania zmian w rozwoju ludności w latach wojny.

W końcu lat sześćdziesiątych ub. wieku powołano w GUS komisję do opracowania materiałów statystycznych z okresu okupacji hitlerowskiej. Wśród zakwalifikowanych do opracowania zbiorów sprawozdań i wyników badań z różnych działów statystyki znalazły się te dotyczące ruchu naturalnego ludności.

Prace związane z przygotowaniem opracowania danych o małżeństwach i urodzeniach (opracowanie danych o zgonach, przewidziane do wykonania jako ostatnie nie zostało podjęte z przyczyn zewnętrznych) zrealizowano w kilku etapach:

- ✓ w pierwszym dokonano porządkowania i kontroli symboli podziału terytorialnego oraz badanych cech, umieszczonych na marginesie sprawozdań jeszcze w okresie okupacji.
- ✓ w drugim etapie wykonano opracowanie tablic źródłowych w kilku wojewódzkich stacjach techniki statystycznej.
- ✓ wreszcie w trzecim – sporządzono tablice publikacyjne i uzupełniono je uwagami metodologicznymi i analitycznymi.

Całością prac kierował Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych GUS. Wyniki ukazały się w postaci dwóch tomów, w serii wydawniczej GUS – Materiały statystyczne z okresu okupacji hitlerowskiej.

W częściach publikacji zawierających dane liczbowe podano tablice analityczne i źródłowe. Podstawowe tablice źródłowe opracowano w podziale według dystryktów, powiatów oraz miast i gmin. Wszystkie tablice w obydwóch publikacjach dotyczą lat 1941 i 1942 z wyjątkiem ogólnoprzeglądowych, które dotyczą okresu 1939–1942.

Bibliografia Suplementu

1) Fogelson S. „Wędrówki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego”, GUS, Statystyka Pracy 1935, z. 1.
2) „Małżeństwa, urodzenia, zgony 1927–1928”, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1934.
3) „Mały Rocznik Statystyczny 1939”, GUS, Warszawa 1939.
4) „Powszechny Spis Ludności z dnia 30 IX 1921 r. – Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe”, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1927.
5) „Powszechny Spis Ludności z dnia 9 XII 1931 r. – Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe”, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1938.
6) „Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1943”, GUS, Warszawa 1971.
7) „Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1943”, GUS, Warszawa 1970.
8) Stpiczyński T. „Migracje ludności w latach 1918–1987 w badaniach GUS”, GUS, Wiadomości Statystyczne 7/1988.
9) Szulc S. „O przyroście ludności w Polsce 1921–1931”, GUS, Kwartalnik Statystyczny 1932.
10) Szulc S. „Szacunek ludności Polski według dzielnic”, GUS, Kwartalnik Statystyczny 1928, t. V.
11) „Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce”, GUS, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 32. Warszawa 1981.
12) „Zagadnienia Demograficzne Polski”, GUS, Statystyka Polski, Warszawa 1936.